

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Niftiyev İbrahim Müslüm oğlunun
(Magistranın A.S.A.)

**“Azərbaycan sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması yolları”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060405 Sənayenin təşkili və idarə edilməsi

İxtisaslaşma ***Müəsisəsinin iqtisadiyyatı***

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

(elmi dərəcə və elmi ad, A.S.A.)(elmi dərəcə və elmi ad, A.S.A.)

Kafedra müdiri

(elmi dərəcə və elmi ad, A.S.A.)

BAKİ – 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil.Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyyənliyi və amilləri.....	6
1.1. Rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik anlayışlarının müəyyənliyi və iqtisadi məzmunu.....	6
1.2. Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin amilləri və göstəriciləri.....	13
1.3. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının əhəmiyyəti və zəruriliyi.....	22
II Fəsil. Azərbaycan sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	31
2.1. Sənayenin mövcud vəziyyətinin struktur təhlili və onun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi.....	31
2.2. Ölkə sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin problemləri və bunların həlli yolları.....	41
III Fəsil. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması yolları və istiqamətləri.	
3.1. Sənayenin sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi və ixrac potensialının genişləndirilməsi.....	51
3.2. İnnovasiyalar - sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının vacib şərtidir.....	61
3.3. Sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində “dövlət-sahibkarlıq” əməkdaşlığının genişləndirilməsi istiqamətləri.....	73
NƏTİCƏ.....	81
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	82
PE3IOME.....	84
SUMMARY.....	84

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Respublikamızda müasir bazar iqtisadiyyatı prinsipləri tətbiq olunaraq həyata keçirilən islahatların nəticəsində milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində bazar münasibətləri bərqərar olur və təsərrüfat subyektləri arasında rəqabət genişlənir. Getdikcə dinamik xarakter alan bu proses təsərrüfat subyektlərinin tərkib hissələri olduqları sahələrin, xüsusilə sənaye sahəsində texniki-funksional, iqtisadi, təşkilati və digər xüsusiyyətlərin xarakter olduğu yeni rəqabət şərtlərini labüd edir.

Sahələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, iqtisadiyyatın ümumi inkişafı və stabil inkişafın əsas təminatçısıdır. Bunun əksinə zəif rəqabətqabiliyyətlilik ölkənin həm daxili, həm regional, həm də beynəlxalq müstəvidə bazar mövqeyinin itirilməsinə, hətta itirilməsinə səbəb ola bilər.

Bütün bunlar sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması-nın əhəmiyyətini göstərir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası və təbii resurslardan asılılığın azaldılması yolunda bir çox müasir yanaşmalar və elmi prinsiplərin tətbiq edilməsi əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan da seçilmiş magistr dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı şübhə doğurmur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşması və onun dünya təsərrüfatı sistemində səmərəli inteqrasiya olunması, hər şeydən əvvəl, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə də sənaye sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi müasir şəraitdə sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətinin kompleks təhlili əsasında onun yüksəldilməsi yollarını müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkli və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- Rəqabət və onunla əlaqədar bir çox mühüm anlayışların nəzəri olaraq açıqlanması;
- Rəqabətin müasir iqtisadi rifahın yaradılışında olan yeri və rolunun izah olunması;
- Sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirən amillər və göstəricilərin dəqiqləşdirilməsi;
- Azərbaycanda sənaye istehsalının inkişaf səviyyəsinin və sahəsinin rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsinin təhlil etmək;
- Ölkədə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına təsir göstərən amillərin araşdırılması;
- İnnovasiyaların sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi praktikası;
- Sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün lazım olan yolların elmi cəhətdən əsaslandırılması;
- Sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında dövlət sənaye siyasətinin və rəqabət siyasətinin yeri və rolu haqda nəzəri cəhətdən araşdırılması;
- Ölkədə sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması istiqamətlərinin təhlili;
- Sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətliliyinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqat obyektini kimi respublikanın sənaye sahəsi seçilib.

Tədqiqatın predmetini müasir şəraitdə sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərinin elmi cəhətdən öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərman və sərəncamları, əcnəbi iqtisadçı alimlərin sənaye sahəsi, rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik ilə əlaqəda digər anlayışlara həsr etdiyi elmi tədqiqatları, dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələri,

Respublikamızın iqtisadçı alimlərinin bu mövzu ilə əlaqədar nəzəri fikirləri və s. təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatları, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-praktiki məqalələr və konfransların materialları təşkil edir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

RƏQABƏT VƏ RƏQABƏT İLƏ ƏLAQƏDAR ANLAYIŞLARIN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1. Rəqabət və rəqabətcabiliyyətlilik anlayışlarının müəyyənliyi və iqtisadi məzmunu

Rəqabət termini latın dilindən tərcümədə concurentia – vəziyyət, toqquşma mənasını verir və ayrı-ayrı yaxud da müxtəlif qrup insanların məhdud resurslardan istifadə uğrunda mübarizəsini ifadə edir.

Rəqabət ən ümumi mənada iqtisadi cəhətdən təcrid olunmuş subyektlərin şəxsi maraqları uğrunda bir-biriləri ilə olan qarşılıqlı əlaqəsi kimi başa düşülür. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən rəqabət daha yaxşı şərtlər üçün olan mübarizə, iqtisadi kontekstdə isə rəqabət həm mübarizə (istehlakçının, iqtisadi resursların, yeni texnologiyanın əldə olunması, kapital qoyuluşu üçün daha səmərəli sahələrin tapılması və s.), həm də əməkdaşlıq kimi (infrastrukturun yarılmasında müştərək iş, müştərək elmi-texnoloji layuhələrin icra olunması, vahid standartların qəbulu və s.) qəbul edilir.

İstehsalın rasionallaşdırılması və yeni texnologiyaların tətbiqi kimi tendensiyalar rəqabətdə öz təzahürünü tapdıqda milli iqtisadiyyatın və cəmiyyətin rifahının artımına səbəb olur.

Rəqabət və rəqabətcabiliyyətlilik iqtisadi sistemin bazar mexanizmlərinə əsaslanan funksionallığını təmin edən ən əsas tərkib hissəsidir. Qloballaşan dünyada inkişafın müasir mərhələsi dövlətlərarası münasibətlərin və bazarlara müstəqil daxilolmaların artımı və dərinləşməsi ilə xarakterizə olunur. Müvafiq olaraq hər hansı ölkə iqtisadiyyatında müxtəlif faktorların təsiri altında formalaşan rəqabətin vəziyyəti ilk növbədə iqtisadi effektivlik göstəricilərində özünü biruzə verir.

İyirminci əsrin ikinci yarısından etibarən müasir iqtisadiyyatın ən əsas aksiomu beynəlmillələşmə və qloballaşma oldu. Müvafiq olaraq həmin dövrə qədər toplanan təcrübə onu göstərdi ki, bu prosesləri reallaşdırmaq üçün dövlətləri və onların

iqtisadiyyatlarını bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə transformasiya etmək lazımdır. Bu istiqamətdə isə dörd fundamental faktor olduqca əhəmiyyətlidir: şəxsi mülkiyyət, rəqabət münasibətləri, açıq iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.

Bazar özünün infrastrukturunu, əmək resurslarının hərəkəti, investisiya və qiymətli kağız resurslarının dövriyyəsi və inistitutları ilə istehsal şərtləri və nəticələrinin iqtisadi subyektlər arasında tələb, təklif və bazar qiymətləri mexanizminə əsasən reallaşan alqı-satqı vasitəsilə forma və mübadilə vasitəsidir.

Rəqabətin iqtisadi mahiyyətini izah edərkən əsasən üç yanaşmadan istifadə olunur: davranış, struktur və funksional yanaşmalar.

Tarixi inkişaf yolunda rəqabətin iqtisadi yöndən izahında davranış yanaşması ilk yanaşma hesab olunur və Adam Smit bunu “Satıcıların məhsullarını satmaq üçün daha əlverişli şərtlər uğrunda göstərdikləri ədalətli rəqabət prosesi” olaraq ifadə edirdi. Bir çox neoklassik nəzəriyyələrdə isə davranış yanaşması çərçivəsində rəqabət qıt iqtisadi resurslar üstündə aparılan mübarizə kimi dəyərləndirilirdi. Amerikalı iqtisadçı P. Haynın fikrincə, rəqabət məhdud resursların əldə olunması üçün zəruri olan kriteriyaların ən yaxşı tərzdə ödənilməsi prosesidir.

Struktur yanaşmasında isə bazarın tipi və mövcud bazar mexanizmində hökmran olan şərtlər vaciblik ərz edir: “Rəqabət bazarda mövcud olan çoxsaylı alıcı və satıcıların bazara sərbəst şəkildə daxil olmaq və tərk etmək imkanlarını təqdim edən şərtlər məcmuəsidir”.

Funksional yanaşma rəqabət anlayışını onun iqtisadiyyatda olan rolu baxımından öyrənir. Başqa sözlə, müvafiq bazar tipindən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bazarda mövcud rəqabətin statusu onun həmin iqtisadiyyatdakı iqtisadi məzmununu əhatə edir.

Təbiəti etibarı ilə rəqabət dinamik prosesdir. Rəqabət göstəriciləri sırasına aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

- Cari bazarda mövcud olan müəssisələrin sayı;

- Homogen əmtəələrin müxtəlif əlamətlərə əsasən fərqləndirilməsi (marka, keyfiyyət, rəng və s.)
- Müəssisənin bazara giriş və çıxış azadlığı və s.

Rəqabət öz iqtisadi məzmununu bir neçə müstəvidə göstərir. Mükəmməl rəqabət – bazarda çoxlu sayda satıcıların və alıcıların mövcud olduğu elə bir rəqabət formasıdır ki, onlar bazar strukturunun dəyişilməsinə heç bir təsir göstərə bilmirlər və öz məhsullarını artıq formalaşmış qiymətdən satmağa məcburdurlar və təklifin miqdarını dəyişərək qiymətə təsir etmələri mümkün deyil. Mükəmməl rəqabətin hakim olduğu bazarda elə bir iqtisadi mühit vardır ki, istehsalçılar maksimal istehsal effektivliyinə və buraxılan məhsul assortimentinin yenilənməsinə və zənginləşməsinə aid bir çox imkanlara sahibdirlər. Mükəmməl rəqabətin təmin edilməsi üçün məhsulun qiymət və keyfiyyət homogenliyi və bazar iştirakçılarının daxil olan əmtəələr haqda eyni dərəcədə məlumatlandırılması kimi şərtlərin mövcudluğu mütləqdir. Əgər zəruri şərtlərdən heç olmasa birinin əskik olarsa, o zaman biz artıq qeyri-mükəmməl rəqabətdən bəhs etmiş olarıq. Qeyri-mükəmməl rəqabət bazar iqtisadiyyatının elə bir formasıdır ki, eynicinsli əmtəənin bir neçə deyil, çox az miqdarda, bəzənsə bir istehsalçısı olur. Digər iştirakçıların zəruri informasiyaya çıxışı yoxdur. Bazara giriş və çıxış bir çox süni əngəllərlə əhatə olunduğuna görə sərbəst daxilolmalar və çıxışlar olduqca çətindir. Qiymət balansı mövcud deyil. Əgər çox az sayda iştirakçı varsa, onların gələcəkdə inhisarçı olmaq şansı çoxdur. İstehsalın miqdarını və əmtəə və xidmətin qiymətini özü müstəqil surətdə müəyyənləşdirən inhisarçıdan fərqli olaraq real həyatda daha çox oliqopol bazar tipinə və uyğun olaraq da onda hakim olan qeyri-mükəmməl rəqabət tipinə rast gəlinir. Oliqopol bazar elə bazar növüdür ki, bazarda az miqdarda satıcılar var və süni baryerlərə olduğundan bazara daxilolmalar çətindir. Belə bazar tipində müvafiq olaraq hər bir iştirakçı öz rəqibinin davranışlarını mütləq şəkildə nəzərə alır. Bir çox halda mənfəət maksimizasiyası məqsədi ilə satıcılar birləşib vahid təşkilat adından çıxış edirlər.

Rəqabətin iqtisadi mahiyyətinə uyğun olaraq belə bir nəticə çıxır ki, rəqabət yeni innovasiyaların tətbiqini sürətləndirərək istehsal olunan əmtəə və xidmətlər çeşidinin zənginliyinə səbəb olacaq iqtisadi inkişaf üçün vasitəsiz stimuldur.

Rəqabət anlayışının mahiyyətinə əsaslanan digər vacib anlayış rəqabətqabiliyyətlikdir. İqtisadi nəzəriyyədə rəqabət qabiliyyətinin vahid dəyərləndirmə metoduna və yanaşmasına əsaslanan tərfi yoxdur. Ümumi olaraq isə rəqabət qabiliyyəti əmtəələr və xidmətlər bazarında rəqabət etmək proseslərini əhatə edən davranışları ifadə edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının tərəfindən təqdim olunan tərifdə rəqabətqabiliyyətlik, firmaların, sahələrin, regionların və millətlərin beynəlxalq rəqabətə açıq qalmaq şərti ilə nisbi olaraq yüksək gəlir səviyyəsi və əmək haqqı təmin etmək üsul və vasitələrdən ibarət olduğu vurğulanır. M.Porterə görə isə rəqabətqabiliyyətlik əmtəə, xidmətlər və ya bazar subyektlərinin bazarda mövcud olan analoji əmtəə, xidmət və bazar subyektləri ilə bərabər səviyyədə rəqabət aparmaq xüsusiyyətləridir. M.Helvanovskiye görə isə rəqabət qabiliyyətlik müvafiq subyekt üçün iqtisadi yarışda üstünlük yaradan xüsusiyyətlərdir.

Rəqabətqabiliyyətlik termininin məqsəduyğun şəkildə istifadə edilərək aid olduğu obyektləri müəyyənləşdirmək və tətbiq etmək üçün ilk öncə onun əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Nisbilik – Rəqabətqabiliyyətlik bir obyektin göstəricilərinin digər rəqib obyektin göstəriciləri ilə müqayisəsi zamanı yaranır. Rəqiblərlə müqayisə etmədən rəqabətqabiliyyətlik haqda hər hansısa yekun nəticəyə gəlmək mümkün deyil. Nisbilik hər hansısa müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyinin arxasında dayanan rəqabət kontekstini formalaşdıran ən əsas xüsusiyyətdir. Məhz bu məqam rəqabətqabiliyyətliliyi effektivlik, məhsuldarlıq, keyfiyyət, inkişaf tempi və digər müəssisədaxili sahibkarlıq göstəricilərindən fərqləndirir.

Şərtilik - Rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyən məhsul qrupu üçün konkret bazarda və rəqiblərdən asılı olaraq formalaşdığını ifadə edir. Müxtəlif bazarlarda

fəaliyyət göstərən müəssisələr rəqib hesab oluna bilməz çünki onların göstəricilərini müqayisə etmək üçün ortaq fəaliyyət sahəsi yoxdur.

Obyektivlik – Obyektivlik rəqabətqabiliyyətlilik haqda subyektiv nəticələrin məcmusu deyil, hər hansısa müəssisənin və ya sahənin immanent, obyektiv xüsusiyyətlərini əks etdirir.

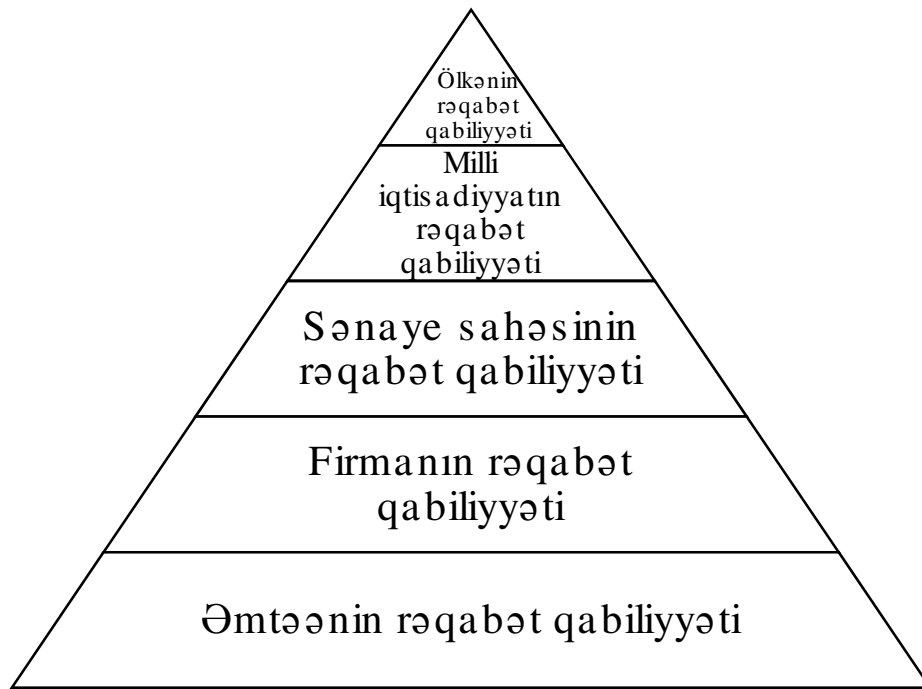
Dinamiklik – Dinamiklik rəqabətqabiliyyətinin zamanla olan qarşılıqlı əlaqəsini bildirir. Bu özünü müəyyən zaman periodu üçün və ya konkret tarix üçün göstə bilər.

Bir çox iqtisadi təhlillərdə rəqabətli və rəqabətqabiliyyətlilik anlayışlarını bir-biri ilə qarışdırırlar ki, bu da təhlillərin obyektivliyinə təsir göstərir. Termin olaraq “rəqabətli” terminini əsasən bazar, sahə, fəaliyyət sahəsi və əmtəələrə aid edilir. “Rəqabətqabiliyyətlilik” isə termin olaraq əsasən müəssisələrə, məhsullara və personala aid edilir. Sözsüz ki, hər iki termin bir-biri ilə yaxında əlaqəlidir, buna baxmayaraq konkret fərqlər mövcuddur. Belə ki, biz rəqabətli bazar deyərkən daxilində olan iştirakçıların bir-biri ilə rəqabət apardığı bazar növünü nəzərdə tuturuq, lakin rəqabətqabiliyyətli bazar dedikdə isə, qısaca olaraq, böyüyən, investisiya cəlb edən bazarı nəzərdə tuturuq.

Rəqabətqabiliyyətlilik yekun nəticədə çoxyönlü model formasında müxtəlif kateqoriyada - əmtəənin, sənaye sahəsinin və ya milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən - və səviyyədə göstərici olaraq rəqabətqabiliyyətlilik piramidasını əmələ gətirir.

Rəqabətin bütün növləri öz aralarında sıx əlaqədə olaraq beynəlxalq və daxili rəqabəti stimullaşmasında və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Dövlətlərin də qarşısında dayanan ən əsas prioritet istiqamətlərdən birisi hər zaman bazarda rəqabətin harada zəif və güclü olduğunu müəyyənləşdirərək özünün rəqabət siyasətinə və qanunvericiliyinə müvafiq tənzimləmələri əlavə etməkdir. Bu da öz növbəsində bir çox iqtisadi və sosial problemlərin həllinə gətirib çıxaran mexanizmin yaranmasında əvəzsiz rol oynayır. Uzunmüddətli perspektivdə ölkənin həm daxili,

həm də xarici tələbatları ödəyərək sabit iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün yaradılan şərait yoxsulluqla mübarizədə ən effektiv mübarizə üsulu kimi qəbul olunur.

Şəkil 1. Rəqabətqabiliyyətlilik piramidası

Rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı ilə sıx əlaqədə olan digər anlayış isə rəqabət üstünlüyüdür. Rəqabət üstünlüyü bazar subyekti nöqtəyi-nəzərindən rəqabət zamanı rəqiblər üzərində üstün olmağı təmin edən aktivləri və fərqləndirici xüsusiyyətləri ehtiva edir. Bu xüsusiyyətlər sırasına xərcləri azaltmağa xidmət edən avadanlıqlar, texniki-proqressiv istehsalat üçün əmtəə nişanı, xammal tədarükünə olan hüquqları nümunə göstərmək olar.

Rəqabət bazarın mövcudluğunu qoruyub saxlaması və inkişafı üçün ən vacib şərt olmağı ilə yanaşı istehsalçıları daha effektiv istehsal üsulları tətbiq etməyə, istehsal nomenklaturasını artırmağa, tələb yaratmağa, daha səmərəli istehsal üsul və vasitələri inkişaf etdirməyə və yeni bazarlar axtarır tapmağa məcbur edir.

İqtisadi inkişaf tempi xarici ticarət miqyası və beynəlxalq əmək bölgüsündən asılıdır. Xarici ticarət miqyası və beynəlxalq əmək bölgüsünün həcmnin artımı isə öz növbəsində məhsulun xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyəti tərəfindən stimullaşır.

Rəqabət toplanmış keçmiş təcrübələrin və eyni zamanda yeni təcrübələrin özünün məhsul və ya xidmətlərdə təzahürünü tapmasına stimullaşdıraraq yüksək iqtisadi dəyər yaradılışında olduqca vacib rol oynayır. Bu halda baza axtarış aktivliyinin katalizatoru və koordinasiyasını təminedicisi mövqeyindən çıxış edir. Praktiki olaraq hər bir fərd digər fərdlər üzərində o mənada üstünlüyə sahibdir ki, o, sərfəli tətbiq üçün unikal informasiyaya malikdir və bu informasiya onun icazəsi və ya aktiv iştirakı ilə istifadə olunur.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti dedikdə həm daxili, həm də xarici bazarlarda digər iştirakçılarla təqdim etdikləri zəngin çeşid və yüksək keyfiyyətli məhsul və ya xidmətlərlə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətinə malik firmaların varlığı başa düşülür. Xarici bazarlara ixrac olunan məhsul və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksək olması rəqabət qabiliyyətlilik haqqında kifayət qədər məlumat versə də, eyni zamanda milli və xarici kapitalın integrasiya prosesi ilə əlaqədar adaptasiya şərtləri də bir o qədər ciddi xarakterə malik olur. Bu istiqamətdə dövlətin iqtisadi mühiti yaxşılaşdırma funksiyaları qabarıq olaraq özünü biruzə verir ki, bu da ilk növbədə xarici kapitalın cəlb edilməsi məsələləri ortaya çıxarır.

Rəqabət yeni bazarların tapılması və sahibkarlığın inkişafının ən əsas stimulverici qüvvəsi olduğundan iqtisadiyyatda istehsalın modernləşməsi, məşğulluğun təmini, xarici bazarlarda əlverişli mövqelərin tapılması və əldə olunması kimi məsələlərdə dövlətin bir çox prioritet problemlərinin həllində yaxından iştirak etdiyinə görə, dövlət də öz növbəsində özəl sektorunun inkişafına və genişlənməsinə maksimum dərəcədə şərait yaratmalıdır. Məhz bu kontekstdə cari və perspektiv rəqabət qabiliyyəti anlayışlarından bəhs etmək lazımdır. Belə ki, cari rəqabət qabiliyyəti hər hansısa müəssisənin və ya ümumilikdə iqtisadiyyatın bir il, rüb yaxud da ay ərzində keyfiyyət və kəmiyyət baxımından digər istehsalçılarla rəqabət etmək qabiliyyətini xarakterizə edir. Perspektiv rəqabət qabiliyyəti isə təqribən yaxın beş il ərzində xarici bazarlarda hər hansısa müəssisənin yaxud da ümumilikdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin saxlanması və ya artırılması perspektivini ifadə edir. Cari və perspektiv rəqabətin artırılması dövlətin strateji məqsədləri arasında yer almalıdır. Bu

istiqamətdə bir neçə prosesi əhatə edən islahatların və optimizasiyanın icrası mütləqdir. Bu tədbirlərə dövlətin administrativ, hüquq və vergi, təhsil sisteminin, innovasiya infrastrukturunun, maliyyə bazarlarının yaxşılaşdırılması və ədalətli resurs bölgüsünün icrası kimi vacib tədbirlər aiddir.

Rəqabətə əsaslanan azad bazar mexanizmləri ilə çalışan iqtisadiyyatın quruculuğunda, təsərrüfat subyektləri arasında baş verən münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin operativ və konstruktiv mövqeyi əvəzolunmazdır. Hüquq və vergi sistemlərində olan çatışmazlıqlar olduqca güclü rəqabətazaldıcı nəticələrə səbəb olduğundan dövlətin tənzimləyici funksiyası ilə rəqabət arasında sıx münasibətlər yaranır.

1.2. Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin amilləri və göstəriciləri

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin sahəyə xarakterik xüsusiyyətlər və inkişaf dinamikaları çərçivəsində effektivliyini ifadə edir. Başqa sözlə, sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi konkret istehlakçı qruplarının tələbatlarını yüksək keyfiyyətlə məhsulla ödəmək üçün zəruri olan texniki, iqtisadi və təşkilati şərtləri əks etdirir.

Sahənin rəqabətqabiliyyəti ilə əlaqədar ilk öncə sahə anlayışının özünü izah etmək lazımdır. Praktikada sahənin tərfi müəyyən olunarkən, bazar fəaliyyətləri, partnyorlarla münasibətlər və coğrafi sərhədlərə əsasən kifayət qədər fikir ayrılığı olsa da, sahə bir-birini asanlıqla əvəz edəcək məhsullar istehsal edən müəssisələr məcmusu kimi başa düşülməlidir. Müəssisələr hər hansısa sahə daxilində fəaliyyət göstərərək onun rəqabət mühitini əmələ gətirirlər. Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi onun maliyyə mühitini formalaşdırır və sahəsinin perspektivlərinə əsasən bazarın tipini müəyyənləşdirir. Belə ki, rəqabət güclətinin qarşılıqlı intensivliyi sahəyə kapital axınını təmin edir və gəlirin azad bazar dərəcəsinə qədər enməsinə stimullaşdıraraq müəssisənin mənfəətliliyini orta səviyyədən yuxarıda təmin olunmasını gerçəkləşdirir.

Sahənin rəqabət qabiliyyəti ölkənin rəqabət qabiliyyəti ilə sıx əlaqədərdir. Ölkənin rəqabət qabiliyyəti 4 amilin təsiri altında formalaşır:

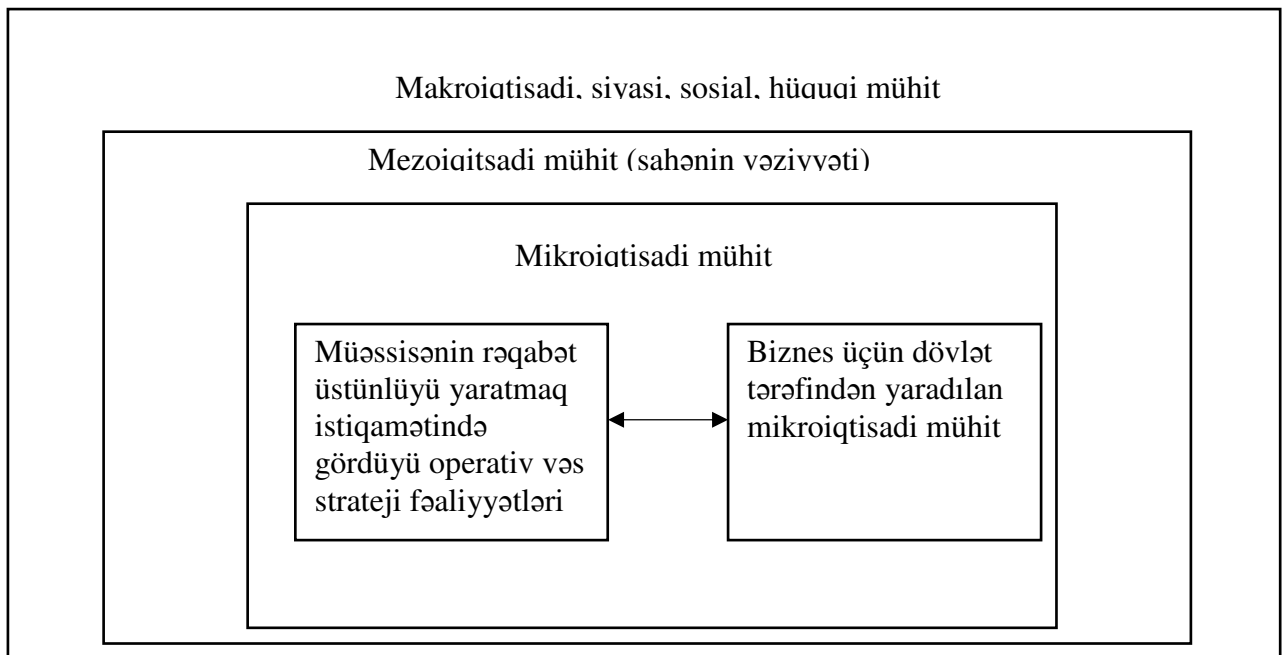
1. Konkret sahədə uğurlu rəqabət aparmaq üçün zəruri olan müəyyən iqtisadi amillərin təmin olunma səviyyəsi;
2. Tələbin cari və perspektiv vəziyyəti, başqa sözlə, ölkə daxilində müəyyən sahənin istehsal etdiyi müəyyən məhsula olan tələbin mövcudluğu və səviyyəsi;
3. Ölkənin beynəlxalq müstəvidə (bazarlarda) rəqabətqabiliyyətinə malik əlaqədar sahələrin mövcud olması və ya olmaması;
4. Müəssisənin strategiyası, onun strukturu və rəqibləri, ölkədə müəssisənin yaradılması və idarə olunması sahəsində vəziyyət və daxili bazarda rəqabətin xarakteristikası.

Hər bir dövlətin əsas məqsədlərindən birisi vətəndaşlarının yüksək həyat standartlarına nail olmasına şərait yaratmaq və bu həddi daima yüksək səviyyədə saxlamaqdır. Bu məqsədin reallaşması ölkənin sahib olduğu əmək və kapital resurslarından yüksək dərəcədə asılıdır. İstehsal qabiliyyəti müəyyən miqdar əmək və kapital sərf olunaraq istehsal olunan adam başına düşən məhsul vahididir və ölkənin uzunmüddətli həyat şəraitini göstərən ən əsas göstəricilərdən birisidir.

Əgər hər hansısa bir sahənin daxilində fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında rəqabət varsa, həmin sahəni rəqabətli sahə adlandırmaq olar. Eyni zamanda əgər sahə istehsal potensialında artımı nümayiş etdirirsə, həm ölkə daxilində, həm də ölkə xairicində digər sahələrə nisbətə investisiyaların cəlb edilməsində uğurlu nəticələrə malikdirsə, həmin sahəni rəqabətqabiliyyətli sahə adlandırmaq mümkündür.

Amerikalı iqtisadçı-alim Maykl Porter tərəfindən hazırlanan üçsəviyyəli rəqabət analizi bizə ölkənin, sahənin və müəssisənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan maraqlarını necə kurasıya etdiyini göstərir. Nəzəriyyə bizə dövlətin konkret sahələrdə və müəssisələrdə rəqabətqabiliyyətliliyi necə təmin etməli olduğu haqda açıq-aydın təsəvvür yaratmaq imkanı təqdim edir. Rəqabətin müvafiq olaraq müxtəlif aspektlərdən təhlili bizə milli rəqabətin yüksəldilməsi üçün müəyyən yol xəritəsinin yaradılmasında iştirak edir. Porterin təhlillərindən yola çıxaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar: milli rəqabətin formalaşdırılması bütün üç təbəqədə (müəssisə-sahə-ölkə)

reallaşdırılır. Bu məsələdə ən əsas vasitəçi müəssisələrdir. Çünki məhz onlar fəaliyyətlərində və istehsalın artımında müxtəlif texnoloji innovasiyalar sayəsində ən effektiv yolun əldə olunmasında müvəffəqiyyət qazanmağa çalışırlar və əlavə dəyər yaradırlar. Dövlət də öz növbəsində onlara zəruri mikro və makro mühitin yaradılmasında və rəqabətin təmin olunmasında dəstəyin verilməsində iştirak etməlidir. Bu baxımdan aşağıdakı sxemdə göstəriləyi kimi rəqabətqabiliyyətlik üçsəviyyəli əlaqənin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Şəkil 2. Rəqabətin üçsəviyyəli analizi

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi haqda danışarkən müəyyən determinantlardan istifadə olunur ki, bu determinantlar da öz növbəsində bir neçə faktorun qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət yanaşma tərzini ifadə edir.

Determinant termini latın sözü olan “determinare” sözündən olub müəyyənləşdirmək, məhdudlaşdırmaq mənasını ifadə edir. Rəqabətqabiliyyətlik determinantları iqtisadi təşkilatlar, müəssisələr və digər sahibkarlıq formalarında rəqabətin yaranış və inkişaf səbəblərini göstərən amilləri əhatə edir.

A.Ollivye, A.Dayano və R.Urse kimi alimlər rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edən səkkiz faktoru irəli sürüblər (rəqabətqabiliyyətlik çoxbucaqlısı): konsepsiya,

keyfiyyət, qiymət, maliyyə, ticarət, satış sonrası xidmət, xarici siyasət, satışöncəsi hazırlıq. Bununla yanaşı dünyanın müxtəlif regionlarının müxtəlif ölkələri rəqabətqabiliyyətlilik determinantlarına müxtəlif prizmalardan yanaşırlar. Determinantlar nəzəriyyəsi müxtəliflik nümayiş etdirsə də, sadalanan faktorları daha da ümumiləşdirib aşağıdakı amilləri nümunə vermək olar: dövlətin siyasəti, təbii və iqlim şəraiti, resurslar, bazar, maliyyə sistemi, innovasiyalar, istehlakçılarla münasibətlər, iş keyfiyyətinin idarə olunması, əməkdaşlıq, təşkilatın strukturu və strategiyası, istehsalın və əməyin təşkili, motivasiya və psixologiya.

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi olduqca genişmiqyaslı xüsusiyyətə malikdir və dəyişkən xarakterlidir. Bu baxımdan konkret göstəricilərin və amillərin üzərində dayanmaq məqsəduyğun deyil, lakin ümumi spesifikasiyaların (məsələn, dinamik və statik, ənənvi, rəşional və müasir və s.) köməkliyi ilə regionun, ölkənin, sahənin və daha sonra müvafiq təşkilati iyerarxiyaya uyğun olaraq müəssisənin və işçinin rəqabətqabiliyyətliliyi dəyərləndirilməlidir.

Sahənin həm yerli, həm də beynəlxalq müstəvidə rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı determinantlardan istifadə olunur:

- İstehsal amilləri;
- Tələb;
- Oxşar sahələrin və xidmət sahəsinin vəziyyəti;
- Müəssisənin strategiyası, strukturu və rəqabətqabiliyyətliliyi.

Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyə üç əsas istehsal amilindən bəhs edir: torpaq, əmək və kapital. Bu istehsal amillərinə təsir etmək və onu istiqamətləndirmək olduqca çətinidir. M.Porter bu istehsal amillərinə yenilərini də əlavə edir: bilik resursları, yeni texnologiyaların tətbiqi, əmək etikasası və s. Müvafiq olaraq hər bir ölkə milli rəqabətini formalaşdırarkən müəyyən amilləri miras olaraq öncəki nəsildən əldə edir, müəyyən hissəsini isə inkişaf etdirir. Hər hansısa sahənin rəqabətqabiliyyətliliyini təhlil edərkən məsələyə kompleks yanaşılmalı və bir çox istehsal amili və müəyyən determinantlar nəzərə alınmalıdır.

İkinci determinant həm müəssisələr, həm də milli iqtisadiyyat üçün milli rəqabətqabiliyyətliliyə bilavasitə təsir göstərən xüsusiyyətə malikdir. Milli

iqtisadiyyat daxilində istehlakçılar müəssisələrə “təzyiq” göstərərək, hansı məhsul və xidmətlərə ehtiyac duyduqları haqda məlumat verirlər. Tələb haqda tam və dolğun təsəvvürə malik olmaq istehsalı yaxşılaşdırmaq və innovasiyaları tətbiq etmək baxımından kritik əhəmiyyət daşıyır. Həm yerli, həm də xarici rəqiblər qarşısında rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün tələbin statusunu ətraflı öyrənmək müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyənləşdirən üçüncü determinant oxşar və xidmət sahələrinin inkişafıdır. Beynəlxalq miqyasda rəqabət zamanı bir çox təchizatçılar və xidmət sahəsi özlərindən sonra gələnlər üçün müəyyən üsullarla şərait yaradırlar. Əlaqədar sahələrdə inkişaf etmiş rəqabət münasibətləri informasiya mübadiləsi fonunda innovasiyaların tətbiqini intensivləşdirir.

Dördüncü determinant rəqabətin iştirakçıları – müəssisələr ətrafında formalaşır və onların strategiyası, təşkilatı strukturu və rəqabətqabiliyyətlilikləri ilə əlaqədar olur. Müəssisənin mənimsədiyi strategiya, təşkilati-hüquqi struktur onun dünya iqtisadiyyatına uğurlu integrasiya və adaptasiyası prosesində cəldliyi təmin edir. Müasir global iqtisadiyyat müəssisələrdən dayanmadan öz üzərlərində çalışmağı, məhsuldarlığın artımını, effektiv idarəetməni, məhsul keyfiyyətini yaxşılaşdırmanı, xidmət səviyyəsini və innovasiyaları tələb edir.

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi həm daxili, həm də xarici rəqabətin statusundan asılı olaraq aktiv olaraq formalaşır. Sadalanan dörd determinant ölkə rəqabətinin rəqabət üstünlüyü rəqabət qüvvəsini formalaşdırır. Müvafiq olaraq M.Porter rəqabət üstünlüyü rəqabətə əsaslanaraq qeyd edir ki, sahələrin müvəffəqiyyətlə inkişafına nail olmaq üçün hər bir dörd determinantda üstünlük qazanmaq lazımdır və bir çox halda bir determinant o birisində asılı olur.

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi daxili və xarici bazarların tələbatlarına cavab verən, həmin sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün inkişaf şərtlərini təmin edən məhsul və xidmət istehsalı imkanlarını ifadə edir. Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyini göstərən müəyyən göstəricilər vardır. Bu göstəricilər sahənin xüsusiyyətindən asılı olaraq artıb və ya azala bilər:

- Sahənin strukturu;
- Yüksək rəqabətqabiliyyətli lider müəssisələrin mövcudluğu;
- Sahə infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi;
- Həm ölkədaxili, həm də ölkəxarici müstəvidə elmi-texniki, istehsal, maddi-texniki və kommersiya əməkdaşlığının mövcudluğu;
- İstehsalın bölüşdürülməsi sisteminin mövcudluğu;
- Məhsulun müstəqil olaraq istehsalı və inkişaf etdirilməsi üçün zəruri kapitaltutumluluq və elmtutumluluq, istehsalın texniki səviyyə göstəriciləri, elmi bölmələrin kompleksliliyi;
- Sahənin ixrac və idxal potensialı və asılılığı;
- Sahənin inkişaf perspektivinin ümumi milli iqtisadi inkişafı ilə uyğunluğu, sahənin istehsalının milli iqtisadiyyatın digər sahələrində istifadə potensialının mövcudluğu.

Sahənin və ya regionun rəqabətqabiliyyətliliyi uzun müddət eyni amillərdən və göstəricilərdən asılı olmur. Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı ətraf-mühitin dinamizmi ilə bilavasitə əlaqədə olaraq ona müdaxilə edib dəyişdirmək xüsusiyyətinə malik bir anlayışdır.

Sahədaxili rəqabət təsadüf və yaxud da bəxt kimi amillərdən deyil, mahiyyətində dayanan iqtisadi strukturun asılı olaraq, dərin araşdırmalar nəticəsində aşkarlanan faktorlardan asılı olur. Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi beş rəqabət amilindən asılı olaraq formalaşır: mövcud rəqiblər, potensial rəqiblər, təchizatçıların ticarət etmək qabiliyyəti, əvəzedici əmtəə və xidmətlərin yaranma təhlükəsi, alıcıların ticarət etmək təhlükəsi. Bu amillərin məcmusu uzunmüddətli göstərici kimi kapitalın gəlirliliyinin yekun potensialını müəyyənləşdirir:

Mövcud rəqiblər – Hər hansısa müəssisənin və əlaqəli olaraq sahənin strategiyasının doğrularaq onun üçün məqsədlərinə nail olmaq üçün işlək mexanizmə çevrilməsi üçün rəqiblərin atdığı addımlara qarşı verdiyi reaksiya olduqca əhəmiyyətlidir. Rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edən güclər arasında ilk güc mövcud rəqiblər arasında olan rəqabətin səviyyəsidir.

Potensial rəqilər – Potensial rəqiblər yeni yarana biləcək rəqiblərin müəssisə və ya sahə üçün daşdığı riskləri ifadə edir. Yeni rəqiblər özləri ilə birlikdə yeni istehsal gücü və bəzi hallarda digər əhəmiyyətli resursları gətirirlər. Yeni rəqiblərin müəssisə və ya sahə üçün daşdığı risklər bazara daxilolma maneələrindən və mövcud rəqiblərin cavab reaksiyasından asılıdır. Bazara daxilolma baryerlərini isə 6 kateqoriyada nəzərdə keçirmək olar:

1. Miqyas iqtisadiyyatı – Əgər bazar istehsal miqdarından və bir vahid məhsula düşən xərclərə qarşı həssasdırsa, miqyas iqtisadiyyatı baryeri yeni rəqiblərin bazara böyük həcmli istehsal ilə və ya yüksək dərəcəli xərclərlə daxil olub olmamaq ilə əlaqədar verdiyi qərarları ifadə edir.
2. Məhsul differensiasiyası – istehlakçıların loyallığının dəf edilərək reklam və digər marketing kommunikasiyasını əhatə edən yeni brend maarifləndirilməsinin aparılmasını ifadə edən baryerdir.
3. Kapitala olan tələbat – bazara daxil olmaq üçün nə qədər çox kapital tələb olunursa, bunu etmək isyətən iştirakçıların sayı mütənasib olaraq bir o qədər az olur. Xüsusi ilə də bu geri dönüşü olmayan elmi araşdırmalar və reklam xərclərinə aiddirsə, bu özünü bu baryerdə mütləq göstərir.
4. Yüksək sabit xərclər – yeni iştirakçılar mövcud rəqiblərin sahib olduqları maya dəyəri liderliyinə qarşı zəif mövqedə olarlarsa, bu bazara daxil olmaqda ciddi maneədir.
5. Təchizat kanallarına giriş – yeni iştirakçılar ya mövcud təchizat kanallarını dəyərləndirərək ondan effektiv istifadə siyasətini müəyyənləşdirməlidirlər, ya da müvafiq olaraq yeni təchizat kanalları yaratmalıdırlar.
6. Dövlət siyasəti – dövlət müəyyən bazarlara daxilolmaları öncədən müəyyənləşdirilən standartlar və lisenziyalaşdırmalar vasitəsi ilə məhdudlaşdıra bilər.

Təchizatçıların ticarət etmək təhlükəsi – Təchizatçılar təqdim etdikləri məhsulların qiymətini və keyfiyyətini artıraraq və ya azaldaraq sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinə təsir göstərə bilərlər. Təchizatçıların təsir gücü

sahib olduqları bazar xarakteristikası ilə əlaqədardır. Bundan əlavə təchizatçılar əvəzedicisi olmayan məhsul istehsalı üçün zəruri istehsal amillərinin təmin edilməsində iştirak edərlərsə və bazarı paylaşıqları iştirakçıların sayı az olarsa sahib olduqları təsiretmə gücü də bir o qədər çox olar.

Əvəzedici əmtəə və xidmətlərin yaranma təhlükəsi – Əvəzedici əmtəə və xidmətlər sahənin qiymət məhdudiyyətini müəyyənləşdirən ən əsas kriteriya xüsusiyyəti daşıyır. Sahədaxili istehsal xərcləri nə qədər az olarsa, əvəzedici əmtəə və xidmətlərin təklif etdikləri məhsulların qiyməti də bir o qədər az olar və mövcud və perspektiv rəqiblər üzərində ciddi təsir qüvvəsinə malik olar.

Alıcıların ticarət etmək təhlükəsi – Müəssisələrin mənfəət normasına və dolayı yolla da sahənin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinə təsir göstərmək gücünə malik olan beşinci gec alıcıların ticarət etmək təhlükəsidir. Bu güz özündə alıcıların aşağı qiymətlə yüksək keyfiyyətli əmtəə və ya xidmət tələb etməsini ehtiva edir. İstehlakçıların sayı çox olduqda və yüksək miqdarda məhsul alışıni gerçəkləşdirdikdə, bazarın əsasən kiçik müəssisələrdən ibarət olması, istehlakın həcmnin ümumi satış miqdarının daxilində yüksək paya sahib olması və seçim azadlığı kimi şərtlər altında alıcıların ticarət etmək qabiliyyəti yüksək olur.

Buna baxmayaraq hər sahənin xüsusiyyəti eyni olmadığından sadalanan beş amil müxtəlif bazarlarda müxtəlif kombinasiyalarda özünü göstərir. Bu baxımdan istər ayrı-ayrılıqda müəssisələr, istərsə də ümumilikdə iqtisadiyyatın ayrılıqda bir sahəsi kimi onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması strategiyası hazırlanan zaman, elə taktiki plan mənimsələnir ki, o bu rəqabət amilərindən maksimum dərəcədə müdaifə etsin və öz xeyrinə fəaliyyət göstərməyə zəmin yaratsın. Məhz oxşar təhlillərin köməkliyi ilə sahənin zəif yerlərinə müəyyən siqnallar qəbul etmək və onu gücləndirmək istiqamətində strategiyalar hazırlamaq lazımdır. Sturkur analizi sadəcə rəqabətqabiliyyətliliyi artırmaq üçün deyil, ümumilikdə diversifikasiyanı təmin etmək və rəqabət strategiyası üçün fundamental strategiyalar üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Rəqabətqabiliyyətlik göstəricilərinin və amillərinin öyrənilməsi iqtisadiyyatda rəqabət problemlərinin gələcək nəzəri və praktik yöndən həllində olduqca əhəmiyyətlidir. Rəqabətqabiliyyətlik məsələləri milli iqtisadiyyatın inkişafında önə çıxan ən vacib iqtisadi anlayış kimi özünü göstərir. Son zamanlar milli iqtisadiyyatların rəqabətin artırılması və rəqabətqabiliyyətlik problemləri ilə aktiv məşğul olmalarının ən əsas səbəbi, sonuncu qlobal maliyyə böhranının dünya iqtisadiyyatına olan fundamental təsirləri və dünya iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını dəyişdirməsidir. Digər səviyyələrdə (region, ölkə, müəssisə və s.) olan rəqabətqabiliyyətlik göstəriciləri kimi sahənin rəqabətqabiliyyətliliyində də rəqabətin səviyyəsini qaldıran ən əsas amil kimi innovasiyalara qarşı olan yanaşmadır. Müasir təcrübə göstərir ki, hal-hazırda dünya iqtisadiyyatının yüksək rəqabətqabiliyyətlik göstəricisi yüksək olan ölkələri yüksək texnologiya istehsal edən transmilli şirkətləridir.

1.3. Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının əhəmiyyəti və zəruriliyi

Sənayeləşmə iqtisadi inkişafa və yoxsulluqla mübarizədə uzunmüddətli məqsədlərin təmin olunmasında vacib rol oynayaraq, kasıb əhalinin iqtisadi inkişafdan faydalanma dərəcəsini müəyyən edən iqtisadiyyatın aparıcı sahəsidir.

Ölkənin iqtisadi açıqlıq dərəcəsi onun ixtisaslaşma və sənayeləşmə dərəcəsinə böyük təsir edir. Müvafiq olaraq əgər ölkə ticarətə açıqdırsa, Heksşer-Ohlin nəzəriyyəsinə əsasən rəqabət üstünlüyünə malik olduqları sahədə istehsal prosesini təşkil olunacaq. Bu da öz növbəsində ölkədə əmək və kapitalın effektiv bölüşdürülməsini təmin edərək yoxsulluğun azaldılmasında böyük rol oynayacaq.

Müasir tendensiya və hazırlanan proqnozlar dünya miqyasında sənaye sahəsinin iqtisadiyyatda olan əhəmiyyətini artırmaqdadır. Sənayenin baza sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün əsas səbəblərdən birisi dünya əhasilinin təbii artımı və uyğun olaraq urbanizasiya səviyyəsində yüksəlməsidir. BMT-nin proqnozlarına əsasən

Çinin şəhər əhalisi 2025-ci ildə 350 milyon, Hindistanın isə 215 milyon nəfər artacaq. Eyni zamanda əhalisi 50 milyondan çox olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İndoneziya, Braziliya, Pakistan, Banqladeş, Nigeriya, Rusiya və s.) urbanizasiya səviyyəsində ciddi artım müşahidə olunacaq. Belə demoqrafik dinamikalər infrastruktur və istehsal güclərinə əhəmiyyətli investisiyaları labüd edərək ilkin və təkrar metal istehlakını artıracaq. Paralel olaraq kənd təsərrüfatında mexanikləşdirmənin və gübrə istifadəsinin artımı metal və mineral istehlakını stimullaşdıracaq. Müvafiq olaraq sənaye məhsullarına tələbatı artıracaq faktorlar arasına polisentrizm, elektrik enerjisiə alternativ enerjinin payının artması, tikinti sektorunun inkişafı və s.-ni göstərmək olar.

Sənaye sahəsinin əhəmiyyətini artıracaq ikinci səbəb post-sənaye erasının başlanması və bilik iqtisadiyyatının formalaşmasıdır. Bilik iqtisadiyyatının inkişafı öz növbəsində üç tendensiya ilə şərtləndirilir: 1) Mikroelektronika və informasiya texnologiyalarının inkişafı; 2) Aktiv urbanizasiya 3) Qloballaşma.

Son iyirmi ildə yüksəktexnologiyalar sənayesinin inkişafı sayəsində bir vahid istehsala düşən məhsul istehsalının maya dəyəri iki dəfə azalıb. Elmtutumlu sahələrin inkişafı, elmi-texniki inqilab və yüksəktexnologiyaların cəmiyyətə integrasiyası iqtisadiyyatın strukturunu və əlaqəli olaraq dünya iqtisadiyyatının sistemini dəyişərək şəhərləşməni artırmaqdadır. Bu da öz növbəsində ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən transmilli müəssisələrin istehsalı etdiyi ayrı-ayrı məhsulların bir-birinə qovuşmasına münbit şərait yaratdı və qloballaşma adlandırdığımız tamamilə yeni növ anlayışı doğurdu. Artıq bir neçə onillikdir ki, bu üçlü kombinasiya sənaye sahəsinin iqtisadiyyatda olan yeri və rolunu artırmaqdadır.

Sənaye sahəsinin əhəmiyyəti mövzusunda son zamanlar irəli çıxan ən mühüm məsələlərdən birisi də təkrar emaldır. Uzunmüddətli prespektivlər nəzərə alınaraq hazırlanan proqnozlarda bildirilir ki, 2010-cu ilə nisbətə 2030-cu ildə dünya üzrə dəmir filizinə olan tələbat iki dəfə artacaq. Tələbin artımında iştirak edən ən əsas səbəblərə şəhərləşmənin və müvafiq olaraq şəhər əhalisinin sayında əhəmiyyətli artımı göstərmək olar. 2050-ci ilədək dünya üzrə şəhər əhalisinin 3 milyarddan 6

milyarda artması gözlənilir. Təkcə Çin Xalq Respublikası 2010-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə dəmir yollarının ümumi uzunluğunu 30 min kilometr, avtomagistralların uzunluğunu 35 min kilometr artırmağı, 177 yeni hava limanı tikməyi və konteyner terminallarının yükötürücülüynü 76 % artırmağı planlaşdırır. Bu səbəbdən ÇXR-da alüminiuma olan tələbat 13 milyon tondan 31.5 milyon tonadək (18.5 milyon ton artım) artacaq. Bu da öz növbəsində boksit və elektrik enerjisi istehsalını artıracaq. Misə olan tələbat 38 % artacağı proqnozlaşdırılsa da, dünyanın mineral-xammal resurslarının keyfiyyətində olan pisləşmə elektrik enerjisi xərclərini 15% artıracaq. Artan xərclər sənayedə təkrar emalı vacib edərək, ikinci dərəcəli resursların əhəmiyyətini artırır. Artan tələbatlarla dünyanın sahib olduğu təbii sərvətlər arasında mövcud olan tərs mütənasiblik başda inkişaf etmiş ölkələr və yeni sənayeləşmiş ölkələr olmaqda təkrar emala böyük diqqət ayıracaqlar.

Texnoloji quruluşlar nəzəriyyəsinə əsasən dünya iqtisadiyyatında baş verənlər və post-sənaye iqtisadiyyatı, altıncı nəsil texnoloji nailiyyətləri formalaşdıracaq (2010-2040). Beləliklə də sənaye sahəsi məhsullarına olan tələbatın təbiətində də yüksəktexnologiyaların və yeni quruluşların mahiyyətinə uyğun kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklər qaçılmaz olacaq. Bəzi yanaşmalara əsasən bilik iqtisadiyyatının formalaşması və onun dünya iqtisadiyyatında rifahın yaradılmasında əsas faktora çevrilməsi təbii sərvətlərə əsaslanan ənənəvi sənaye anlayışına alternativ olan post-sənaye anlayışını yaradır. Əlaqəli olaraq sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin xarakteri və quruluşunda müəyyən dəyişikliklər təzahür edəcək. Xüsusilə onu qeyd etmək lazımdır ki, sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyi ənənəvi olaraq xammal və təbii sərvətlər hesabına deyil, regional iqtisadi sistemlərin sahib olduqları texnoloji imkanları və maliyyə təminatı nəzərə alınaraq onların iqtisadi-sosial idarəetmə effektivliyini artırmaq hesabına təmin etmək lazımdır. Bu da öz növbəsində sürətlə artan məşğulluq probleminin aradan qaldırılmasında ən məqsədəuyğun metoddur. Həm dünya, həm də yerli sənayedə baş verən tendensiylər ilk növbədə yüksəktexnologiyalara əsaslanan, daha sonra sosial sferada yerini tutmalı olan xammal və təbii sərvətlərin daha dərin (resurstutumlu deyil, elmtutumlu) emalı,

metallurgiya və kənd təsərrüfatında yaranacaq böyük potensiallar hesabına məşğulluğun təmin olunmasında yeni investisiya imkanları yaradır. Qloballaşma erasında xammal sektorunda daha da kəskin təzahür edən iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri, post-sənaye iqtisadiyyatı kontekstində bilik iqtisadiyyatı və iqtisadiyyatın milli sənaye nüvəsini qorumağın əhəmiyyətini göstərdi. Dəyişən texnoloji şərtlər yeni postsənaye iqtisadiyyatını formalaşdırmaqla yanaşı, mühüm resursların yeni texnoloji tələblərə uyğunlaşdırılması prosesinə də başlanğıc verib. Bilik iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatında rifahın yaradılmasında, cəmiyyətin daha yaxşı həyat standartlarına nail olmasına getdikcə vaciblik qazanmasına baxmayaraq, mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, xammala olan tələb həm keyfiyyətcə, həm də kəmiyyətcə çox dəyişkən xarakterə sahib olacaq. Təbii sərvətlərin istismarına əsasən fəaliyyət göstərən sənaye sahəsi alternativsiz olaraq qaldığından, öz baza xarakterini qoruyub saxlayacaqdır.

Sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyəti müasir şərtlər altında post-sənaye və bilik iqtisadiyyatının qarşılıqlı təsirinə məruz qalır. Müasir aksioloji aspektlər və dəyərlər nəzəriyyəsi iqtisadiyyatın “humanizasiyası”-nı qaçılmaz edib. Bu tendensiya sadəcə insan kapitalının əhəmiyyəti və qeyri-maddi aktivlərin əhəmiyyətindən bəhs etmir, eyni zamanda insanın müasir iqtisadiyyatda sadəcə əmək resursu və istehsalı faktoru kimi deyil, universal bir dəyər kimi qəbul olunmasına gətirib çıxarıb. Analoji olaraq təbiətin istehsal amili kimi dəyərləndirilməsi tendensiyası artıb. Bu baxımdan müasir iqtisadi şərtlər olduqca dinamik xarakter daşıyır. Bilik iqtisadiyyatı və post-sənaye dövrü sənaye sahəsinin də iqtisadi sistemlərdə olan yeri və rolu dəyişdirir.

Müasir şərtlər sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin formasını da dəyişdirməkdədir. Bu dəyişikliklər yeni yaranan infrastruktur və maliyyə vəziyyətində iqtisadiyyatın strukturunun yenidən formalaşdırılması və onun orqanik vahidliyinin təmin olunması kimi makroiqtisadi restrukturizasiyanı labüd edir.

BMT-nin ticarət və inkişaf təşkilatı olan UNCTAD-ın 2013-cü ildə hazırladığı Ticarət və inkişaf (Trade and Development Report - 2013) hesabatında dünya iqtisadiyyatının böhrandansonrakı vəziyyətini “böyük ressesiya” adlandırır: dünya üzrə ÜDM-un artımı 2010-cu ildəki 4.1%-dən 2.8%-ə, 2011-ci ildə 2.8%-ə, 2012-

2013-cü illərdə 2.1%-ədək azalıb. Böhranın qarşısını almaq üçün aşağıdakı struktur dəyişikliklərini etmək lazımdır:

- İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün bir-biri ilə rəqabət aparacaqları ixrac modelli bazar deyil, bir-biriləri üçün təsərrüfat bazarları yaradacaqları daxili bazara yönəlik sənaye modeli yaratmaq
- Gəlirlərdə olan yüksəksəviyyəli qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə əməyi məhsuldarlığı və təbiət rentasından istifadəsinə əsasən dəyərləndirilməsi, istehlak kreditlərinə olan çıxışın məhdudlaşdırılmasının təmin edilməsi. Əmək haqqı daxili tələbatın ən vacib müəyyənləşdiricisidir.
- Maliyyə sektorunun dominant xarakterli qiymətli kağızlar, valyuta və daşınmaz əmlak bazarının başda sənaye olmaqla, kənd təsərrüfatı, infrastruktur kimi real sektora uzunmüddətli investisiyaları təmin etmək üçün yenidən orientasiyasını təmin etmək
- Daxili maliyyələşdirməni təmin etmək üçün gəlirlərin yenidən investisiyalara cəlb olunması və uzunmüddətli kreditlər hesabına kapital axının tənzimlənməsini təmin etmək

Bundan əlavə təbii monopoliya tariflərinin azaldılması, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, qeyri-effektiv yerlərdə məşğulluğun təmin edilməsindən imtina kimi tədbirlər də faydalı hesab oluna bilər, lakin yeni sənayeləşmə erasında sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün baza xarakterli tədbirlər siyahısına salına bilməz. Yeni sənayeləşmə öz növbəsində ənənəvi iqtisadi yanaşmalardan çox müasir və daha işlək prinsipləri qaçılmaz edir. Bu da öz növbəsində rəqabətqabiliyyətlilikdə öz əksini tapır. Dünya iqtisadiyyatında baş verən tendensiyaları nəzərə alaraq yeni sənayeləşmənin təşkilati prinsiplərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- Yeni sənayeləşmə sosial institutların kökündən dəyişməsi, mentalitetin inkişafı və kadrların ixtisaslaşma dərəcəsi ilə əlaqədardır. Bu səbəbdən islahatlar şok xarakterli tədbirlərin yerinə uzunmüddətli strateji planlaşdırma və fasiləsiz mükəmməlləşdirmə hesabına aparılmalıdır. Bu

islahatlar arasına elmtutumlu sənaye sahələrinin stimullaşdırılması və altıncı nəsil texnoloji nizama hazırlığı nümunə göstərmək olar;

- Yeni sənayeləmə öz fəaliyyət sferaları olan bazar, beynəlxalq və dövlət, korporativ və ictimai tənzimləmələrsiz mövcud ola bilməz. Bu məsələdə dövlətin üzərinə düşən özünüidarəetmə bacarığına malik qurumlarla çalışaraq, sahib olduğu böyük iqtisadi payları onların üzərinə ötürməkdir. Dövlət ictimai-özəl-dövlət əməkdaşlığını nəzərə alaraq modernləşdirmənin harada daha effektiv olacağı ilə əlaqədar araşdırmalar aparmalı və özəl sektorun həll edə bilməyəcəyi məsələləri üzərinə götürməlidir;
- Yeni sənayeləşmə ənənəvi sənayeləşmədən fərqli olaraq sahə miqyasında deyil, qlobal səviyyəli dəyər yaradılışı mənbələri olan sahələrarası klasterlər və əmtəə bazarlarına əsaslanan sektoral bazisdə baş verir;
- Yeni sənayeləşmə sosial-iqtisadi və vergi siyasətinin təmin etdiyi, hüquq orqanlarının aliliyinin təmin olunduğu və maliyyə resurslarının zəruri real sektorlara istiqamətləndirildiyi, sabit biznes mühiti şəraitində uzunmüddətli investisiyalar hesabına gerçəkləşən prosesdir;
- Yeni sənayeləşmə çoxqütblülük əsasında formalaşan olduqca dinamik və dəyişkən təbiətli qlobal əməkdaşlığa açıq prosesdir. Yeni sənayeləşmə yeni əməkdaşlıqların artırılması və tamamilə yeni strategiyaların tətbiqi ilə sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyində əhəmiyyəti irəliləyişlərə səbəb ola biləcək ən real iqtisadi restrukturizasiya hesab olunur.

Yeni sənayeləşmə və bilik iqtisadiyyatı sənaye anlayışını dəyişdirdiyinə görə rəqabətqabiliyyətlilik məsələlərində daha müasir və yeni yanaşmaların mənimsənməsi qaçılmaz xarakter almışdır.

İdarəetmə problemləri üzrə Avropa forumu rəqabətqabiliyyətliliyi müəssisənin mövcud şəraitdə qiymət və qeyri-qiymət xarakteristikasında rəqib məhsullara nisbətən daha cəlbədicə məhsullar istehsalı etmək üçün sahib olduğu real və potensial imkanları kontekstində dəyərləndirir. Tərifin çatışmayan cəhəti odur ki, o sadəcə müəssisə və məhsulun qiymət və qeyri-qiymət xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Əslində

isə müasir bazar münasibətləri şəraitində rəqabətqabiliyyətlik cəmiyyətin özü başda olmaqla, iqtisadiyyatın ayı-ayrı sahələrinin inkişaf dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bu istiqamətdə ən dolğun işlərə ABŞ-da rast gəlmək mümkündür. 1994-cü ildə ABŞ-ın prezident administrasiyası “Milli təhlükəsizlik strategiyası” qəbul olundu. Strategiyaya başda əmtəələrin rəqabətqabiliyyətliliyi və əməyin məhsuldarlığı başda olmaqla, əmtəə bazarının genişlənməsi, enerji təhlükəsizliyi, enerjidən istifadənin effektivliyinin artırılması, ətraf-mühitin ekologiya problemləri, təbii sərvətlərdən rəşional istifadə, yeni texnologiyalara investisiyalar və infrastrukturun digər həyati önəmli sahələrinin inkişafı, iş yerlərinin sayının artırılması, təhsilin keyfiyyətinin artırılması və kadrların yenidən təhsilə cəlb olunması kimi mühüm məsələlər yer alıb. Müvafiq olaraq digər ölkələr də rəqabətqabiliyyətlik və ona dəstək verən müxtəlif sahələrə əhatə edən islahatlar və qərarlar toplusunu qəbul etməyə başladı. Şübhəsiz ki, sadalananların reallaşması sənaye sahəsinin liderliyinin təmin edilməsi ilə mümkündür. Xüsusilə də bilik iqtisadiyyatının formalaşması və yeni sənayeləşmə prinsiplərinin mənimsənməsi sənaye sahəsinin digər sahələrin inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılmasında və ümumi milli rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunmasında böyük rol oynayır.

Günümüzdə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi-tarixi ənənələri göstərir ki, iqtisadi inkişafın kökündə sənayeləşmə, həmin dövlətin sənaye sahəsində əldə etdiyi uğurlardan asılıdır. Sənayenin inkişafı qısa və uzunmüddətli zaman periodunda özünü müxtəlif prizmələrdən göstərə bilər. Buna nümunə olaraq qloballaşan dünyada informasiya texnologiyalarının və elmin artan əhəmiyyəti sayəsində iqtisadi rifahın kökündə dayanan prinsiplərin təzahürünü göstərmək mümkündür.

Müasir iqtisadi reallıqda sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması vacib edən ən mühüm məsələlərdən birisi də sənaye sahəsinin strukturunda baş verən dəyişikliklərin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasını və bir sahə olaraq modernləşdirilməsində qazandığı böyük roldur. Sənaye sahəsinin strukturu dedikdə sənaye sahəsinə daxil olan komplekslər və onların ümumi sənaye istehsalında olan həcmi başa düşülür. Sənaye sahəsinin strukturu hər zaman dinamik xüsusiyyətə

malikdir və dəyişkəndir. Struktur dəyişikliklərini aşağıdakı kimi əsas istiqamətlərə bölmək olar:

- İstehsal texnologiyasının prinsipial dəyişikliyi;
- Emaledici sənaye sahəsinin hasilat sənaye sahəsinə nisbətə dominant mövqə qazanması;
- Milli iqtisadiyyatın elmtutumlu sahələrinin inkişafı;
- Ağırliq mərkəzinin qeyri-istehsal sahələrinə doğru dəyişməsi.

Baş verən struktur dəyişiklikləri sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə olan yanaşmaları da dəyişdirməkdə böyük rol oynayır. Xüsusilə baş verən elmi-texniki tərəqqi onun strukturunda müəyyən dəyişikliklərə səbəb olaraq dolayı yolla rəqabətin xarakterində də dəyişikliklərə səbəb olur. Bu struktur dəyişikliyinə nümunə olaraq, energetika sənayesində ənənəvi enerji mənbələri öz yerini atom elektrik stansiyalarına verdiyini göstərmək olar. Yaxud da elmi-texniki tərəqqi neft-kimya, raket-kosmik sənayesi kimi müştərək sənaye sahələrinin yaranışını stimullaşdırır.

Sənaye sahəsinin strukturuna, paralel olaraq da onun cari və prespektiv rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edən əsas faktorları aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi – Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi yeni yeni sənaye sahələrinin yaranışını stimullaşdıraraq, həm istehlakçı bazarına, həm də istehsal amilləri bazarına yeni məhsullar təqdim edir. Qloballaşan iqtisadiyyata əsasən yaranan informasiya cəmiyyəti və bilik iqtisadiyyatı sənaye sahələrinin ənənəvi quruluşunu restrukturizasiyaya məruz qoyaraq, rəqabət üstünlüyündə yeni həll yolları təklif edir.
- Dövlətin iqtisadi siyasəti – dövlət öz siyasəti ilə ayrı-ayrı sənaye sahələrinə dəstək göstərərək və ya göstərməyərək sosial planda onların inkişaf tempinə təsir edir. Müvafiq olaraq rəqabətqabiliyyətlilik də bu dəstəkdən öz payını alaraq, uğyun müasir sahələrin milli iqtisadiyyatın milli rəqabət üstünlüyünə çevrilib çevrilməyəcəyi ilə əlaqədar prespektivlərə işıq tutur.
- Faydalı qazıntıların mövcudluğu – ölkə sənaye məqsədi ilə istifadə olunmağa yararlı təbii sərvətlərə nə qədər çox malik olsa, bir o qədər cari və

potensial sənaye sahələrinin inkişafı üçün zəruri imkanlara sahib olmuş olacaq.

- Xalqın intellektual və maddi təmin olunma dərəcəsi – sənaye sahəsinin strukturuna olduqca birbaşa və ciddi təsiretmə gücünə malik olan bu faktor, sənaye sahəsinin məhsuldarlığını və ümumi iqtisadi rifahın təmin olunmasında kritik rola sahibdir. Sadəcə təbii sərvətlərlə xammalyönümlü iqtisadiyyatlar artıq müasir dövrün tələblərinə cavab verməyərək, qlobal rəqabətdən və ticarətdən kənarda qalmaq riski ilə qarşı-qarşıya dirlar.
- Sənaye sahəsi üçün maliyyə imkanları – bu həm zəruri investisiya cəlbi üçün nəzərdə tutulan sərbəst maliyyə bazarlarını, həm də dövlət maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutan maliyyə faktorlarını əhatə edir. Maliyyələşdirmə problemlərinin azlığı yeni sənaye sahələrinin yaranmasına, onların zamanla yüksək rəqabətqabiliyyətlik qazanmasına köməkçi olan ən əsas faktorlardan hesab olunur.
- Ənənəvi ixtisaslaşma – milli iqtisadiyyatın tarixi-coğrafi şərait altında formalaşdırdığı rəqabət üstünlüyü, müasir elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında transformasiyaya məruz qalan sənaye sahəsinin strukturunun gələcəyinin yol xəritəsini müəyyənləşdirmək üçün ən əsas ölçü meyarı hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Çin, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi dünya iqtisadiyyatının öndəgədən ölkələri öz iqtisadi-tarixi-mədəni ənənələrini iqtisadiyyat və idarəetməyə inteqrasiya edərək bir çox iqtisadi nailiyyətlər əldə etmişlər.

Neoklassik iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən hər hansısa sahədə, yaxud da bazarda dövlət rəqabətin səviyyəsinə müdaxilə edərək onu qaldırırsa, bu özünü bir-biriləri ilə rəqabət aparan müəssisələri resurslardan daha effektiv istifadə etməyə təhrik edərək, innovasiyaların tətbiqini, istehsal olunan əmtəələrin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və digər tədbirləri görməyə stimullaşdıracaq. Bu da öz növbəsində əlaqəli olaraq digər bazar və sahələrdən fərqli olaraq ümumsahəvi və ümumi bazar göstəricilərində öz əksini tapacaq.

Günümüzdə rəqabətqabiliyyətlilik sadəcə hansısa bazara, iqtisadiyyat sahəsinə, müəsisələrə tətbiq olunan bir anlayış deyil. Bu anlayış geniş miqyasda sivilizasiyalara, mədəniyyətlərə, dinlərə, ideologiyalara, ölkələrə, işçilərə, ölkə əhalisinə, texnologiyalara, kompetensiyalara, idarəetmə sistemlərinə, marketinq fəaliyyətlərinə, hüquqi-normativ aktlara, siyasi partiyalara, idaman komandalarına, bioloji növlərə və digər şeylərə aid edilməyə başlanıb. Başqa sözlə, rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik öz aktuallığını müasir həyatımızın bütün sferalarına inteqrasiya etmiş formadadır. Nəticədə rəqabət və rəqabətqabiliyyətliliyin iqtisadiyyat və idarəetmə elmlərində olan əhəmiyyətləri və vaciblikləri daha da artmaqda davam edir. Rəqabətqabiliyyətlilik dövlətlərin sənaye siyasətlərində daha da geniş surətdə yer almağa başlayır, uzunmüddətli hədəflərin və dövlət proqramlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Sənayenin mövcud vəziyyətinin struktur təhlili və onun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi

Ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi artımı və sosial tərəqqini təmin edən əsas sahələrdən biri sənayedir. İstənilən ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin mühüm amillərindən biri məhz sənaye sahəsinin inkişaf dərəcəsidir. Sənaye istehsal sahəsinə kimi digər sahələrin – rabitə, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və digər sahələrin enerji və xammala təmin olunmasında ən əsas iştirakçı sayılır. Digər sahələrdən fərqli olaraq sənaye sahəsi ölkənin məşğulluq və iqtisadi artım kimi prioritet istiqamətlərində kənd təsərrüfatı və hasilat sahəsindən fərqli olaraq daha dayanıqlı həll yolları təklif edir. Çünki kənd təsərrüfatı və hasilat sənayesində resurslar torpaq sahələri və təbii resurslarla məhdudlaşır.

Ölkənin iqtisadi inkişafı onun struktur dəyişiklikləri ilə sıx əlaqədədir. Sahə strukturu ölkənin tarixi inkişaf yolunda ictimai əmək bölgüsünün əsas istehsal sahələri üzrə bölüşdürülməsini ifadə edir. İstehsalın sahə strukturu iqtisadi sistemin makroiqtisadi xarakteristikasını və müxtəlif sahə və sektorların bir-biri ilə əlaqəsini göstərən olduqca vacib konsepsiyadır.

Sahə strukturunun təhlili uzun və nisbi qısa zaman periodunda ələ alınmaqla təhlil oluna bilər. Uzun zaman periodunda sektorlar yanaşması və böyük tsikllər bölgüsü vasitəsi ilə uzunmüddətli innovasiya proseslərinin struktur hərəkətlənmələrinə və dəyişikliklərinə təsir göstərildiyi araşdırılmağa çalışır. Nisbi olaraq qısa zaman periodunda aparılan təhlillər isə konkret illərarası periodun vahid yanaşmalı təhlili aparılır.

Struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar tənzimləyici proseslər struktur siyasəti çərçivəsində icra olunur. Dövlət milli iqtisadiyyatın prioritetlərini icra etmək və qeyri-kamil bazar mexanizmlərini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə struktur siyasətinin vasitəsi ilə iqtisadi cəhətdən rentabeli olmayan sahələrin bağlanması və müasir sahələrin genişləndirilməsi hesabına iqtisadiyyata müdaxilə edir. Struktur siyasətinin icra metodikası həmin iqtisadi dövrün strateji məqsədləri və rəqabət üstünlükləri çərçivəsində formalaşır. Eyni zamanda regional sahə strukturu siyasəti də ümumi struktur siyasətinin mühüm hissəsi olub ərazinin iqtisadi inkişafında əlavə effektiv mobilizasiyasını təmin etməkdə əvəzsiz alət rolunu oynayır.

İstər ayrı-ayrı obyektlər olsun, istərsə də ümumi olaraq sahəvi miqyasda olsun rəqabət strategiyalarının formalaşdırılması və nəticə olaraq rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması müəssisə və onun ətrafı ilə əlaqədar dərin təhlillər tələb edir. Müəssisənin ətrafı anlayışı özündə geniş mənada bir çox iqtisadi və sosial faktorları toplasa da, onların arasında ən əsas anlayış və təhlil obyektı, müəssisələrin rəqabət apardıqları sahə və ya sahələrdir. Sahənin strukturu rəqabətin qaydalarını müəyyən edərək, müəssisə üçün zəruri strategiyaların işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar optimal yol göstərir. Sahəxarici qüvvələr isə rəqabət aparan müəssisələrə nisbi olaraq təsir edirlər, çünki sahə xaricində olan qüvvələr birmənalı olaraq bütün iştirakçılara təsir göstərir.

Sənaye sahəsinin struktur analizi onun iştirakçıları olan müəssisələrin gələcək strategiyalarını formalaşdırmaq üçün ehtiyac duyduqları ən əsas məlumatları təqdim edir. Hər bir sahə öz növbəsində özünəməxsus xarakter daşısa da, müəyyən fərqliliklər nümayiş etdirsə də, sahənin kökündə dayanan istiqamətləndirici güclər mahiyyət etibarı ilə eynilik təşkil edir.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən son tendensiyalar bütövlükdə iqtisadiyyatın və eləcə də onun tərkib hissəsi olan sənaye sahəsinin inkişafına çox ciddi təsir göstərir. Qloballaşma və integrasiyalaşma, elm və texnikanın genişmiqyaslı istifadəsini zəruri edən yeni tip iqtisadi dəyişiklikləri qaçılmaz edir. Bu da öz növbəsində sənaye sahəsinin struktur-dinamik xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət və müəyyən strateji istiqamət tələb edərək, iqtisadiyyatın sənaye sahəsinin strukturunun

yenidən formalaşdırılmasında struktur siyasətinə diqqəti artırmağı tələb edir. Yeni iqtisadi şərtlərdə sənaye sahələrinin fəaliyyəti stimullaşdırılmalı, elm və texnikanın tətbiqini artıraraq maddi-texniki baza zənginləşdirilməli və rəqabətqabiliyyətliliyi artırılmalıdır. Müvafiq struktur siyasətləri və tənzimləmələri sənaye sahəsinin effektiv fəaliyyəti üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Sənaye sahələrinin potensial inkişaf qiymətləndirilməsini aparmaq üçün özündə zəruri iqtisadi inkişaf dinamikasını əks etdirən, sahənin sahib olduğu potensial da nəzərə alınmaqla cari və perspektiv inkişaf istiqamətləri əhatə edən təhlil metodlarından istifadə olunmalıdır. Struktur dinamikasının təhlilini apararaq sənaye sahəsinin inkişafını və onun iqtisadi potensialını öyrənmək mümkündür. Sənaye sektorunun sahə tərkibində struktur dinamikasını müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan təhlil modeli sahələrin iqtisadi inkişaf dərəcəsinə əsasən ranjirləşdirilməsini, eləcə də struktur dəyişiklikləri siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə icazə verir. Dedov L.A və Botkin O.İ-nin işlərində regional miqyasda sahə fərqlərini və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin iqtisadi inkişaf dinamikasını əks etdirən, struktur dinamikalarına və tsiklikliyə həsr olunmuş struktur-dinamik intensivlik modeli təqdim olunmuşdur. Ümumilikdə iqtisadiyyatın strukturunun təhlilinə əsaslanan bu metodun sənaye sahəsinin ayrılıqda təhlil olunmasında istifadəsi məqsəduyğundur. Model inersiya və innovasiya aspektlərini nəzərə alaraq sənayenin inkişaf dəhlizlərini müəyyənləşdirməyə icazə verir.

Struktur dinamikası analizi struktur elastikliyi əmsalı köməkliyi ilə icra olunur. Əldə olunan əmsal struktur dinamikasının hərəkətliliyini və iqtisadi inkişafı xarakterizə edir. Struktur elastikliyi inersiya və innovasiya komponentlərindən ibarətdir:

$$E = \frac{N1}{N2}$$

N1- inersiya komponenti, N2 – inkişaf norması ilə ayaqlaşma komponenti

İqtisadi proseslər strukturun pay tərkibində dəyişikliklərə səbəb olur: pay tərkibləri artır, digərləri azalır, bəziləri isə dəyişməz qalır. Bu proses struktur dinamikalarının dəyişilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda iqtisadi sistemlər ya

yüksəlişə, ya da enişə məruz qalır. Sistemin artım və ya azalış göstərməyi onu əmələ gətirən tərkib hissələrinin sabit qalışı və ya azalma nümayişi ilə bilavasitə əlaqədərdir. Bu hissəni (N_1), struktur gecikməsi olaraq adlandırma bilərik. Əlaqli olaraq inkişafa və ya geriləməyə cavabdeh olan strukturun digər pay tərkibi struktur ötməsi (N_2) adlanır. Struktur gecikməsi və ötməsinin cəbri cəmi inkişaf norması dəyişikliyinə (N) bərabərdir. Beləliklə də istehsalın struktur elastikliyi koefisiyenti (E) struktur gecikməsi ilə əlaqədar iqtisadi inkişafın struktur ötməsinin bir faizinə düşən inkişaf və ya tənəzzülünü göstərir. Müvafiq olaraq növbəti bərabərlik yaranır:

$$N_2 = \lambda m; N_1 = N - N_2$$

İnkişafın aqreqat indeksini və iqtisadi sistemin istehsal tənəzzülünü, m isə ümumi struktur yerdəyişməsinə bildirir.

İqtisadi inkişafın templərini xarakterizə edən struktur dinamikaları rejimləri vardır. Hər bir rejimə uyğun olaraq müəyyən struktur elastikliyi koefisiyenti xarakterikdir. Rejimlərin xarakteristikası aşağıdakı cədvəldə göstərilir.

Rejim	Xarakteristika	Göstəricilər		Strukturun vəziyyəti
Sıfırıncı	Dəyişikliklər baş vermir, flukturasiya (axıcılıq) əhəmiyyətsiz dərəcədədir və sturkturu tarazlıq vəziyyətindən çıxarmağa qabil deyil	$N_1 \geq N_2$ və $E \geq 1$	0-dan 1-ədək	Struktur tarazlığı
Birinci	Ümumi iqtisadi inkişaf, müəyyən hissələr digərlərinə təsir göstərək pay nisbətində dəyişikliklərə səbəb olur. Struktur elastikliyi əmsalı müsbətdir. Ənənəvi struktur buraxılışı struktur dəyişikliyi hesabına artır.	$N_2 \geq 0$ və $N_1 \geq 0$ və $0 \leq E < 1$	-1-dən 0-ədək	Struktur tarazlığının pozulması
İkinci	Müəyyən bir pay hesabının yüksəlişi digərlərinin tənəzzülünü kölgədə qoyur. Bu rejim kompensasiya olunan əvəzetmə olaraq da adlandırılır və ənənəvi inkişaf azalsa da, struktur dəyişiklikləri hesabına ümumi inkişaf qorunub saxlanılır.	$N \geq 0$ və $N_1 < 0$ $0 > E \geq -1$	-2-dən -1-ədək	İnnovativ texniki əsaslar əsasında inkişaf

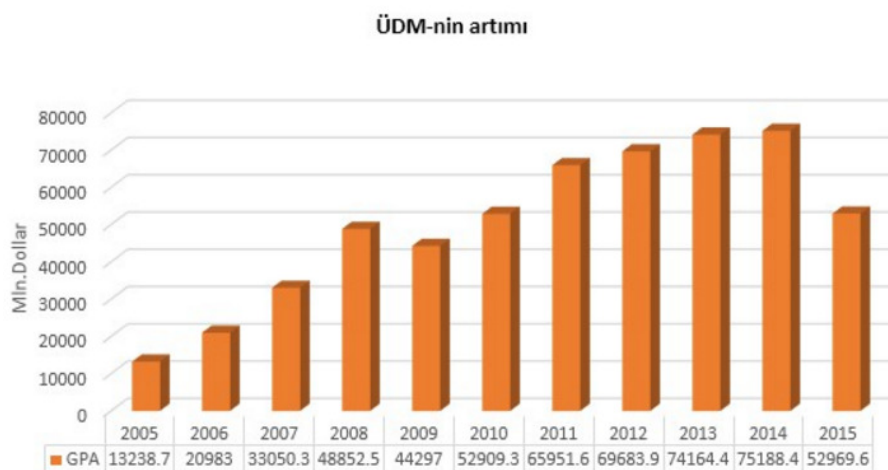
Üçüncü	Yüksələn pay tərkibləri tənəzzül edən pay tərkiblərinin itkilərinin qarşısını ala bilmir.	$E \leq -1$ və ya $N < 0$	-3-dən -2-yədək	Struktur aqressiyası
Dördüncü	İstehsalın kompensasiyasız tənəzzülü	$E < -1$ və $N < 0$ $E < -3$	-4-dən -3-ədək (-4-dən aşağı düşməsi mümkündür.)	Struktur böhranı

Sənaye sahəsinin struktur analizi apararkən mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, struktur tsikli innovasiyanın təsirinə məruz qalaraq resursların əhəmiyyətli dərəcədə böyük hissəsini özünə çəkir ki, bu da öz növbəsində iqtisadi sistemin resessiyasını yaradır. Buna baxmayaraq innovativ yenilənmələr sayəsində iqtisadi inkişaf üçün yeni imkanlar da yaranmış olur.

İqtisadiyyatın sənaye sahəsinin struktur dinamika parametrlərini müəyyən etmək üçün müəyyənləşdirilən struktur dinamikalara alətlərdən istifadə etmək lazımdır. Hər şeydən öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, strukturun keyfiyyətli inkişafı struktur hərəkətliliklərinin iqtisadi inkişafı ilə uzlaşmağı əsas şərtidir. Belə uzlaşma struktur inkişafının innovasiya və texnologiya dəhlizinin yaradılmasında əsas rol oynayır. İnersiya və innovasiya komponentlərindən ibarət olan elastiklik koefisiyenti struktur dinamika sisteminin innovasiya və texnologiya dəhlizinin pay ağırlığını müəyyən edən ən əsas göstəricidir və müvafiq olaraq struktur irəliləyişinin struktur geriləməsini ötməsi sahənin struktur inkişafının texnoloji yenilənmə hesabına baş verdiyini sübut edir.

İnnovativ texnoloji dəhliz, sənayedə yüksək temp ilə baş verən iqtisadi inkişaf haqda məlumat verir. Müvafiq stimullaşdırıcı sənaye siyasəti hazırlanarkən iqtisadi inkişafı xarakterinə edən və istənilən sahənin ən əsas göstəricisi olan struktur dinamika ilə əlaqədar təhlillər nəzərə alınmalıdır. Beləliklə də təklif olunan model iqtisadiyyatın sənaye sahəsinin innovasiya və texnologiya dəhlizi çərçivəsindəki inkişafı və ya tənəzzülü haqda aydın fikir sahibi olmaq üçün müəyyən imkanlar təqim edir.

Azərbaycan sənayesində ÜDM istehsalının sahə strukturunda da ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir.

Qrafik 1.

Son illərdə ÜDM istehsalında sənayenin payının artması ilə yanaşı daha mühüm bir meyl də diqqəti cəlb edir: sənayedə istehsal olunan ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payı sürətlə dəyişir - əgər 1995-ci ildə bu göstərici 5,5 faiz 48,4 faiz olmuşdursa, 2005-ci ildə 84,5 faizə, 2008-ci ildə isə 91,1 faizə, 2009-cu ildə isə 98%-ə yüksəlmişdir. Sənayedəki bu dəyişikliklərin əsas hissəsi məhz 2003-2009-cu illərin payına düşür. Belə ki, ölkə sənayesində yaradılan əlavə dəyərin həcmi 2003-cü ildə 2,7 milyard manat olmuşdusa, 2009-cu ildə 17,3 milyard manatı ötmüş, təqribən 6,4 dəfəlik artım baş vermişdir. Həmin dövrdə sənayenin əldə etdiyi xalis mənfəətin məbləği 1,9-dan 15,8 milyard manata yüksəlmiş, artım 8 dəfədən çox təşkil etmişdir. Son illər yeni sənaye müəssisələrini yaradılması hesabına sənayedə çalışanların sayı artmışdır.

Sənaye sahəsi üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər aşağıdakı cədvəldə göstəilmişdir:

Sənaye sahəsi üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, milyon manat	17.476	21.942	28.011	27.073	26.442	24.471
Ümumi mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	16.316	20.743	26.476	25.319	24.440	22.494
Xalis mənfəət, cari	15.660	20.008	25.277	24.490	23.554	21.604

qiymətlərlə, milyon manat						
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	192.3	181.8	176,7	181.0	197.2	197.2
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	412.4	451.8	518,6	590,1	630.8	694.8
Əsas fondlar (ilin axırına), milyon manat	34.789	37.165	41.952	46.769	53.529	61.801
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	3.225	4.276	5.370	6.040	7.500	7.640

Cədvəl 1

2004-2011-ci illər ərzində ölkəmizdə ümumi daxili məhsul istehsalı real ifadədə 3 dəfə, adambaşına ÜDM 2.7 dəfə, sənaye məhsulu istehsalı 2.7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1.3 dəfə, tikinti sektoru 3.2 dəfə, nəqliyyatsektoru 2.3 dəfə, informasiya və rabitə sektoru 6.4 dəfə, ticarət sahəsi isə 2.6 dəfə artmışdır.

2012-ci ildə ÜDM-in real artım tempi 2.2% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 54 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 5884.5 manat (7490.5 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən 5.0% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-dəxüsusi çəkisi 47.3% (2011-ci ildə: 51.2%) təşkil etmişdir. 2012-ci ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 9.7% (2011-ciildə: 9.4%) artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2011-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə rabitə sahəsi 15.9%, nəqliyyat sahəsi 5%, tikinti sahəsi 18%, kənd təsərrüfatı 5.8%, ticarət sahəsi isə 9.6% artmışdır.

2013-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 5.8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 57.7 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6207.3 manat (7912.5 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən 1.0% artım qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-dəxüsusi çəkisi 43.4% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 10.0% (2012-ciildə: 9.7%) artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə rabitə sahəsi 10.7%, nəqliyyat sahəsi 6.3%, tikinti sahəsi 23.0%, kənd təsərrüfatı 4.9%, ticarət sahəsi isə 9.9% artmışdır.

Əsas sosial - iqtisadi göstəricilərin indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014*
--	------	------	------	------	------	-------

Ümumi daxili məhsul	109,3	105,0	100,1	102,2	105,8	102,8
Sənaye məhsulu	108,6	102,6	95,0	97,7	101,8	99,3
Kənd təsərrüfatı məhsulu	103,5	97,8	105,8	106,6	104,9	97,4
Kapital qoyuluşu ¹⁾	81,6	121,2	127,3	118,5	115,1	98,3
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması	104,0	103,2	103,6	103,6	103,4	101,9
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması	106,9	104,5	107,5	108,4	108,0	104,7
Bütün mənbələr üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi - cəmi ²⁾	108,7	108,8	110,2	109,6	109,9	110,0
İaşə dövriyyəsi	117,1	116,3	122,6	118,8	116,0	118,2
Əhaliyə pullu xidmətlər - cəmi	112,5	110,8	107,8	108,0	108,2	107,2
Orta aylıq əmək haqqı	108,6	111,2	109,9	109,4	106,7	104,5
Əhalinin gəlirləri	109,0	113,3	119,2	113,9	108,0	104,8
Əhalinin xərcləri	109,6	110,5	115,2	110,7	114,1	111,6
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlər	109,6	108,1	110,5	113,1	104,7	103,6
İstehlak qiymətləri indeksi	101,5	105,7	107,9	101,1	102,4	101,4
Sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi ³⁾	80,6	130,5	133,5	104,5	96,1	94,9

Cədvəl 2

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatların nəticəsində sənaye sahəsi üzrə sənaye istehsalının mülkiyyət formalarında özəl sektorun xeyrinə artım baş vermiş və bir neçə özəlləşdirmə proqramları həyata keçirilmişdir. Əgər 2000-ci ildə istehsal olunan sənaye məhsulunun yarısından çoxu – 51,6 faizi dövlət bölməsində yaradılmışdısa, 2009-cu ildə bu göstərici kəskin azalmış və cəmi 22.3 faiz təşkil etmişdir.

Həmin dövrdə sənaye istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin payı isə 48,4 faizdən 77,7 faizə qalxmışdır.

Sənaye istehsalının mülkiyyət formalarına görə strukturu, yekuna nisbətən, faizlə

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Sənaye üzrə, cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
dövlət sektoru	51.6	48.8	45.1	43.2	41.8	29.4	26.0	21.7	19.2	22.3	19.9	19.5	19.9	18.9	21.0
qeyri-dövlət sektoru*	48.4	51.2	54.9	56.8	58.2	70.6	74.0	78.3	80.8	77.7	80.1	80.5	80.1	81.1	79.0

Mədəncixarma sənayesi	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
dövlət sektoru	97.2	75.6	48.8	39.2	44.3	40	36.9	33.7	17.2	10.3	6.6	5.8	9.6	8.0	7.7
qeyri-dövlət sektoru	2.8	24.4	51.2	60.8	55.7	60	63.1	66.3	82.8	89.7	93.4	94.2	90.4	92.0	92.3
Emal sənayesi	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
dövlət sektoru	61.4	53.6	46.1	50.4	42.0	40.7	41.0	42.6	40.9	54.8	54.0	52.6	45.8	45.3	47.7
qeyri-dövlət sektoru	29.1	35.7	40.7	49.6	58.0	59.3	59.0	57.4	59.1	45.2	46.0	47.4	54.2	54.7	52.3

Cədvəl 3

Sənaye istehsalının mülkiyyət formalarına görə strukturu ayrı-ayrı sahələrdə fərqlənir. Müvafiq sahədən, resursların miqdarından, iqtisadi proqnozlardan və əməkdaşlıq edilən transmilli və beynəlxalq şirkətlərlə olan razılaşmalardan asılı olaraq mülkiyyət balansı dəyişiklik göstərə bilər. Məsələn, 2000-ci ildə xam neft və təbii qaz hasilatında qeyri-dövlət bölməsinin payı 2000-ci ildə 60,8 faiz, 2009-cu ildə isə 90,4 faiz təşkil etmişdir. Sektorda qeyri-dövlət payının yüksək olması, dünyanın qabaqcıl transmilli şirkətləri ilə bağlanan sazişlərin uğurlu nəticələri və istehsal həcmələrinin artması səbəbi ilə əlaqədardır.

Qeyri-dövlət payının yüksək nəticəsinə görə mədən sənayesi 96 faizlik nəticə nümayiş etdirir. Bunu əsas səbəbi ölkənin dəmir filizi, alunit və qızıl kimi mineral ehtiyatlarının hasilatı təcrübəli xarici müəssisələr tərəfindən icra olunur və eyni zamanda qonşu sahə olan tikinti materiallarının çıxarıldığı karxanalar tamamilə özəlləşdirilmişdir.

Qısa məhsulları istehsalı, bütün məmulatlarının istehsalı, dəri, dəridən məmulatlar, ayaqqabı, ağac və ağac emalı. Sellüloz, kağız və karton məmulatları, rezin və plastmas məmulatları istehsalı kimisəhələri əhatə edən emal sənayesi növlərində demək olar ki, bütün məhsullar qeyri-dövlət bölməsində istehsal olunur.

Metallurgiya, maşın və avadanlıqlar, radio və rabitə cihazlarının istehsalı kimi sahələrdə məhsul istehsalında dövlət və qeyri-dövlət bölmələrinin payı təxmini olaraq bərabərdir. Bundan əlavə toxuculuq, geyim istehsalı və nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyəti kimi sahələrdə də istehsalın kifayət qədər böyük hissəsi – 90 faizi qeyri-dövlət bölməsinə aiddir.

Bəzi sahələrdə dövlət payı hələ də yüksək miqdarda qalmaqdadır. Neftayırma məhsulları istehsalı müəssisələri, demək olar, tamamilə dövlət mülkiyyətindədir.

Kimya sənayesinin 70-80 faizi, ofis avadanlığı və hesablama texnikası istehsalının 60 faizindən çoxu dövlət bölməsinin payına düşür.

Müstəqilliksonrası dövr üçün ölkə iqtisadiyyatına və sənayesinin əsas kapitalına yönəldilmiş investisiyaların həcmində intensiv artım müşahidə olunub. 2005-ci ilədək bu əsasən xarici investisiya mənbələrindən icra olunurdusa, 2005-ci ildən sonra daxili mənbələrdən olan investisiyaların sürətli artımı müşahidə olunur. Uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində bir çox layihələrin dövlət hesabına maliyyələşdirilməsinə imkanlar yarandığından göstəricilərdə daxili investisiyaların xeyrinə artımları müşahidə etmək mümkündür.

Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Bütün sənaye	4,176	4,297	4,591	4,249	3,225	4276	5,370	6,040	7,500	7,640
xarici investisiyalar	3,350	3,045	2,676	2,011	1,403	1917	2125	2,668.0	3,996.0	4,269.0
daxili investisiyalar	826	1,252	1,915	2,238	1,822	2359	3245	3,372.0	3,504.0	3,371.0

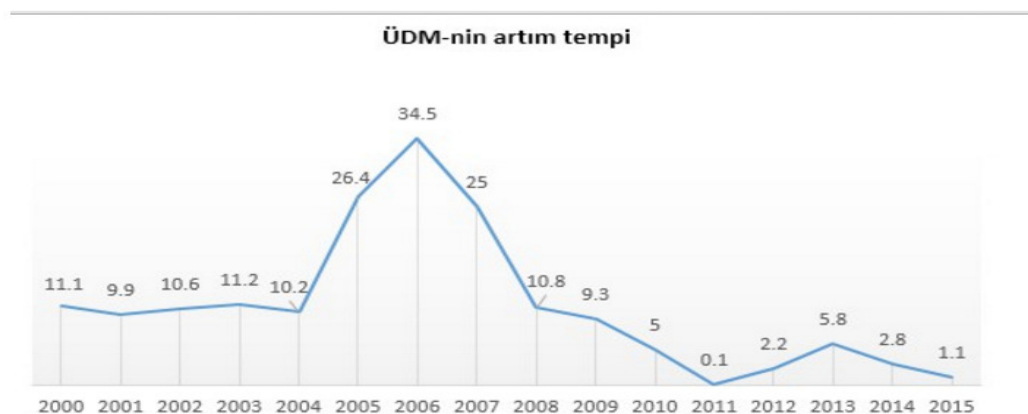
Cədvəl 4

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatında reallaşdırılan investisiyaların heç də hamısı əsas kapitalla yönəldilmir. İnvestisiyaların bir hissəsi maliyyət kreditləri kimi maliyyə sabitliyinin saxlanılması məqsədlərinə sərf olunur. 2009-cu ildə bütün mənbələr hesabına ölkə iqtisadiyyatında reallaşdırılan 10,5 milyard manatlıq investisiyaların 7,7 milyardı (73,7 faizi) əsas kapitalla yönəldilmişdir. 2005-ci ilədək ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların əksər hissəsi neft sektorunun payına düşürdüsə, 2006-cı ildə başlayaraq qeyri-neft sektorunun payı artmağa başlamışdır. Bu pay tərkibinin artması isə belə izah olunur: 1) uzun müddət neft sazişlərinin sayəsində ölkəyə cəlb olunan investisiyaların əhəmiyyətli hissəsi qeyri-neft sahəsinə istiqamətlənmişdir; 2) Sosial infrastruktur sahələrinə qoyulan investisiyalar artır ki, bu da müvafiq olaraq qeyri-neft sektoruna edilən investisiyaları artırır.

Ümumilikdə isə sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətində atılacaq ən əsas addımlardan birisi də müasir qloballaşan dövrdə

rəqabət üstünlüyünü təmin edəcək sənaye sahələrinə kapitalın yönəldilməsidir ki, bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin və islahatların aparılması artıq qaçılmaz hal alıb. Belə ki, neft və təbii qaz kimi tükənən və bərpa olunmayan təbii sərvətlərin beynəlxalq bazarlarda aşağı qiymətlərə satılması, kapital qoyuluşlarının əsasən intellektual sahələrə və informasiya texnologiyalarına istiqamətlənməsi üçün əlavə stimül rolunu oynayır.

Ümumi daxili məhsulun artım tempində baş verən sürətli düşmə ölkənin neft və neft məhsullarından asılılıq dərəcəsinin yüksək olduğunu olduğunu bir daha sübut edir. 2004-2008 ci illər arasında böyümə tempinin iki rəqəmli olmasına səbəb dünya bazarında neftin qiymətinin yüksək olmasına bağlı idi. Qlobal Maliyyə Böhranı, buna bağlı olaraq neftin qiymətinin kəskin düşməsi və istehsalın azalması ÜDM-nin artım tempini azaltmışdır.

Qrafik 3

2.2. Ölkə sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin problemləri və bunların həlli yolları

Daxili bazarda rəqabət mühitinin formalaşdırılması cəmiyyətin rifah səviyyəsinin artırılmasına, iqtisadi resursların ölkəyə rəqabət üstünlüyü qazandıra biləcək əmtə və xidmətlərin istehsalına istiqamətləndirilməsinə gətirib çıxarır. Bazar mexanizmlərinin rəqabətli şəraitdə qurulması, rifahın maksimumlaşdırılması,

xərclərin minimumlaşdırılması, iqtisadiyyatın mütləq və nisbi üstünlük baxımından lider mövqeyə nail olması üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən kriteriyalardır.

Həyata keçirilən bir çox regionaların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsində artımlarla nəticələnsə də, sosial-iqtisadi inkişafın təhlili zamanı bir çox problemlərin üzə çıxdığını qeyd etmək lazımdır. Problemlər arasında ilk diqqəti cəlb edən başda sənaye sahəsi olmaqla investisiya qoyuluşlarının Bakı şəhərinə edilməsidir. Belə ki, 2004-2009-cu illərdə ölkə sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş cəmi investisiya qoyuluşlarında Bakı şəhəri və Abşeron iqtisadi rayonunun xüsusi çəkisi 90% qədər olmuşdur. İnvestisiya qoyuluşlarının belə ərazi strukturu ölkənin həm ümumi daxili məhsulunda, həm də sənaye məhsulunun strukturunda Bakı şəhərinin və Abşeronun payının yüksək olmasını şərtləndirir və ölkə iqtisadiyyatının ərazi strukturunda disproporsiyaların artmasına səbəb olur.

Ölkə sənayesinin və eləcə də digər iqtisadiyyat sahələrinin dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsinə investisiya qoyuluşlarının həcm və strukturu birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan sənayenin əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının prioritetləşdirilməsi sənayenin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya istiqamətlərinin prioritetləri seçilən zaman həm mikto, həm də makro amillər nəzərə alınmalı və ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yaxşılaşdırılması üçün əsas olan sahələr irəli çəkilməlidir. Müvafiq olaraq prioritetləşdirmə iki səviyyədə aparılmalıdır: investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən ilk növbədə resursların emal sənayesi sahələrinə yönəldilməsi və onun digər sahələrin inkişafı üçün əsas olmasını nəzərə almaq zəruridir. Bununla belə, investisiya qoyuluşlarının istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsi əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Ölkədə iqtisadiyyatın səmərəli inkişafını təmin etmək üçün yüksək səviyyəli enerji kompleksinin, nəqliyyat sisteminin, sənaye və kənd təsərrüfatının satışı sisteminin və s. mövcud olması vacibdir.

Sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətində olan problemlərin aşkarlanması və aradan qaldırılaraq müasir dövrün tələbləri ilə ayaqlaşan məhsulların istehsal edilməsi üçün lazım olan tədbirlərin icrası ortamüddətli dövr üçün sənaye sektorunun inkişafı strategiyasına bir çox əhəmiyyətli problemlərin aradan qaldırılmasını qaçılmaz edir. Belə ki, ortamüddətli dövrdə sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsi aşağıdakı məqsədlərin çərçivəsində formalaşdırılmalıdır:

- Elmtutumlu və yüksək texnologiyalı, rəqabətə davamlı və ixrac yönümlü, dünya standartlarına cavab verən sənaye məhsullarının istehsal edilməsi;
- Sənaye sahəsinə dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi;
- Sənaye sahəsində dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- İnvestisiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və artırılması;
- Təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi sayəsində sənayenin davamlı inkişafa nail olunması;
- Sənaye sahəsi üçün zəruri olan infrastruktur bazasının formalaşdırılmasının təşkili;
- İnvestisiya sabitliyinin qorunması və s.

Ölkədə sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün sənayenin inkişaf proqramının tərtib edilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Araşdırmalar göstərir ki, sənayenin əksər sahələrinin inkişafı dövlət dəstəyi olmadan qeyri-mümkündür. Bundan başqa sənaye sahəsinin inkişafı əlaqədar sahələrin də olmasını və inkişaf etdirilməsini labüd edir. Həm əlaqədar sahələrin yaradılması və həm bu sahələrin yüksək bilik və təcrübə tələb etməsi və burada risk səviyyəsinin yüksək olması nəticəsində sahibkarların imkanları hesabına bu sahələri inkişaf etdirmək imkanları məhduddur. Buna görə də nisbətən uzunmüddətli dövrü əhatə edən və sənayenin inkişaf üçün kompleks tədbirləri əhatə edən sənayenin inkişaf proqramının tərtib edilməsi tələb olunur. Belə proqramın tərtib edilməsi zamanı mühüm məsələlərdən biri sənayenin inkişaf modelinin düzgün müəyyən tərtib edilməsidir. Bu modellər sənayenin inkişafının özəl müəssisələrin yaradılması və ya dövlət müəssisələrinin yaradılmasına və ya bunların qarışığına əsaslanaraq fərqlənə bilər. Bu halda proqramda nəzərdə tutulan mexanizmlərin

xüsusiyyətləri fərqlənir. Buna görə də proqram tərtibi dəqiq müəyyən olunmuş prinsiplərə əsaslanmalıdır ki, daha sonra sənayenin rəqabət qabiliyyətliliyi məsələləri ilə də müvafiq əlaqələr yaradılsın və kompleks tədbirlər mexanizmi işə salınsın.

Azərbaycan kiçik ölkə olduğuna görə sənayenin inkişaf prioritetləri müəyyən edilərkən ən azı regional bazarlarda və region ölkələrində sənayenin inkişaf meyilləri, onların rəqabət qabiliyyətinə malik olduğu sahələr nəzərə alınmalıdır. Həmçinin belə proqramda dövlətin payı dəqiq müəyyən edilməlidir. Müəyyənləşdirilən prioritet sahələrin dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi mexanizmini, vergi, gömrük və s. güzəştlərin həcmi, dövlətin bilavasitə iştirakı ilə və ya özəl sektorla birgə iştirakla yaradılan tərəfdaşlıq əsasında inkişaf etdiriləcək istehsalları və s. əhatə etməlidir. Müasir dövrdə ölkənin malik olduğu iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə etmək üçün iqtisadi inkişafın lokomotivinə çevrilə bilən və ixrac yönümlü istehsallara əsaslanan iri şirkətlərin yaradılması məqsəduyğundur. Bu şirkətlərin yaradılması özəl biznes və dövlətin əməkdaşlığına əsaslanmalıdır. Ölkədə sənaye sahəsi üzrə ayrı-ayrı iri şirkətlərin yaradılması və rəqabət üstünlüyünü təmin edəcək sahələrin formalaşdırılması biznesin restrukturizasiyasına gətirib çıxaracaq ki, bu məsələdə dövlətin təşəbbüskarlıq göstərməsi qaçılmazdır. Xüsusilə rəqabət üstünlüyünün neft sahəsindən yüngül, yeyinti, kimya və maşınqayırma sahələri kimi sahələrə transfer edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Müvafiq olaraq rəqabətqabiliyyətlilik problemlərinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş investisiya qərarlarının verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və monitorinqinin aparılması metodlarının işlənilib hazırlanması da atılacaq mühüm addımlardan birisidir. Çünki müəssisənin inkişafı ilə əlaqədar qərarların verilməsinin dövlət orqanlarında razılaşdırılması və qəbulu nisbətən uzun müddət tələb edə bilər. Eyni zamanda, belə qərarların əsaslandırılması səviyyəsinin zəif olması ehtimalı böyükdür.

Ölkə sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyində olan problemlərin aradan qaldırılması və yeni rəqabət üstünlüyü sahələrinin aşkarlanıb ortaya çıxarılması üçün regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və sənayenin regional proporsiyalarda yerləşdirilməsinin düzgün təşkil edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Sənayenin ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008 və 2009-2013) həyata keçirilsə də, ölkə üzrə ərazi fərqlərinin azaldılması istiqamətində ciddi nailiyyətlərə əldə edilməmişdir. Belə ki, 2009-cu ildə Bakı şəhəri istisna olmaqla iqtisadi rayonlarda adambaşına düşən sənaye məhsulunun həcmi ölkə üzrə orta göstəricidən təqribən 13 dəfə, Bakı şəhəri üzrə olan göstəricidən isə təqribən 52 dəfə az olmuşdur. Bu məqam sənayenin təşkili prinsiplərinə ərazi strukturunun prioritet istiqamətlərdən biri olduğunu və rəqabətqabiliyyətlik məsələlərində nəzə alınmalı amil kimi önə çıxır. Bu istiqamətdə ayrı-ayrı regionların müəyyən sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşması əsasında klaster yanaşmasının tətbiqi məqsədəuyğundur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənayenin ərazi üzrə təkmilləşdirilməsi baxımından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 6 mart tarixində imzalanmış olduğu “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Fərmanının mühüm əhəmiyyəti vardır. Eyni zamanda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması sadəcə güzəştlərin verilməsi ilə deyil, ərazidə inkişaf etdiriləcək istehsalatın müəyyən olunması, bunun üçün zəruri olan infrastrukturun (yol, elektrik enerjisi, qaz, su təminatı və s.) yaradılması, kadrların hazırlanması və s. məsələləri əhatə etməli və dövlət sənaye siyasəti ilə rəqabət siyasətini əhatə edən fundamental və perspektiv inkişaf xarakterinə malik olmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının stimullaşdırılması və təbii resurslardan asılılığının azaldılaraq rəqabətə davamlı sənaye struktura gətirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlər planının icra edilməsi vacibdir:

1. Ümümillik iqtisadi strateji planın hazırlanması
2. Ümumi biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi, klasterli inkişaf modelinin dəstəklənməsi, rəqabətə davamlı regionların yaradılması və qonşu ölkələrlə effektiv məhsuldar əlaqələrin yaradılması hesabına rəqabətqabiliyyətliliyi möhkəmləndirmək;

3. Sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılaraq onların güclü tərəflərə çevrilməsi və təbii sərvətlərdən asılılığı azaldılaraq iqtisadiyyatın diversifikasiyasını reallaşdırmaq.

1 – Məqsədlərin düzgün təmin edilməsinə xidmət edəcək ümummilli iqtisadi strategiyanın hazırlanması, vahid inkişaf istiqaməti və sahələrarası siyasətləri də müəyyənləşdirəcək. Ölkədə hal-hazırda ümumi iqtisadi siyasət baxımından və onun nəticələri çərçivəsində qeyri-müəyyənliklər var.

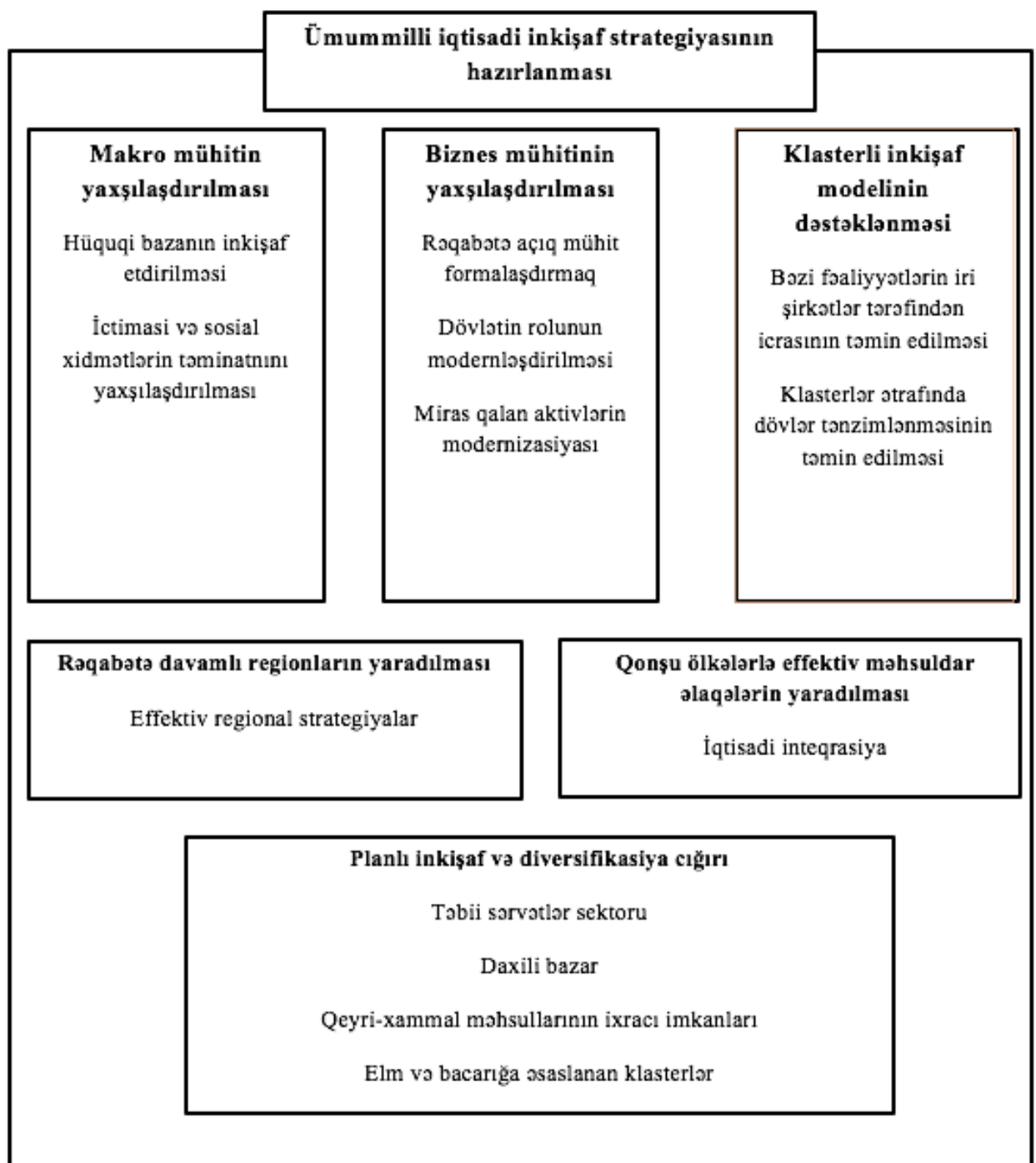
Ümummilli iqtisadi strateji planın hazırlanması ölkəni həm regional, həm də global müstəvidə iqtisadi integrasiyasını təmin edəcək ən vacib sənədlərdən birisi hesab olunur. İqtisadi plan biznes subyektlərinin rəqabət bölgələri vasitəsi ilə ehtiyac duyduqları dəyərləri, yerləri və dövlətlə münasibətləri əhatə edir. İqtisadi strategiya ölkənin böyümək üçün ehtiyacı olduğu iqtisadi fəzanı aydınlaşdırır. Sovet hökuməti dövrünün mirasını aradan qaldırmaq və biznes subyektlərinin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün sadəcə zəif cəhətlərin aradan qaldırılmasını əhatə edən deyil, eyni zamanda global iqtisadiyyata integrasiyanı təmin edəcək strateji plan mütləqdir.

Sosializmin mərkəzləşdirmə siyasətindən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatında planlaşdırma prinsiplərindən istifadə olunarkən nəzərə alınan ən əsas kriteriyaları resursların bir yerdən digər yerə ən optimal çatdırılması, bölgüsü və yoxlanılması kimi təsvir etmək mümkündür. İstər tək bir firma miqyasında olsun. İstərsə də bütünlüklə ölkə iqtisadiyyatı üçün nəzərdə tutulsun, vahid yanaşmanı əks etdirən ümummilli strateji plan gələcək zaman perspektivində tələb və təklifin tarazlaşdırılması ilə nəticələnəcək iqtisadi mexanizmlərin işə salınması və ən əsası ölkənin rəqabət mühitinin istənilən səviyyəyə çatdırılması üçün olduqca effektiv üsullarındandır.

Dünya üzrə ölkə iqtisadiyyatların, idarəetmənin və ixtisaslaşmaların özləri ilə birlikdə gətirdikləri mürəkkəbliklər hər şeyin daha dəqiq və ətraflı planlaşdırılmasını qaçılmaz edir. Rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması məsələlərində planlaşdırma önə çıxır. Belə ki, iqtisadi proseslərin spesifikləşməsi və dövlət

bürokratiyasının artması, atılacaq bir çox addımı öncədən daha dəqiqliklə və xırdalıqla ölçməyə və adekvat fəaliyyət planı hazırlamağa təhrik edir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatına əsaslanan ölkələrdə də iqtisadi planlaşdırma özünü müxtəlif formalarda göstərir və makroiqtisadi siyasətlərin formalaşmasında kritik rol oynayır.

2- Ölkə iqtisadiyyatında hal-hazırda mövcud olan aşağı məhsuldarlıq, sənay sahələrinin və şirkətlərin zəif adaptasiyası və sadəcə maliyyə imkanlarına əsaslanan firma strategiyaları kimi bir çox zəif cəhətlər məhdud rəqabət imkanları ilə bilavasitə əlaqədardır. Rəqabət işləyən bazar iqtisadiyyatı mexanizminin ortaya çıxardığı təbii nəticədir. Bütün bunları nəzərə aldıqda, ümumi biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi,

klasterli inkişaf modelinin dəstəklənməsi, rəqabətə davamlı regionların yaradılması və qonşu ölkələrlə effektiv məhsuldar əlaqələrin yaradılması hesabına rəqabətqabiliyyətliliyi möhkəmləndirmək kimi məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı addımları atmaq lazımdır:

- Beynəlxalq ticarət üçün ixrac potensialını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə qlobal bazarda yüksək bazar dəyərində malik məhsul ixracını stimullaşdırmaq;
- Rəqabət hüququ bazasını təkmilləşdirmək. Bunun üçün beynəlxalq təcrübədən faydalanmaq;
- Regionlararası rəqabətin artımını təmin etmək. Əmtəə və xidmətlərin ölkədaxili daşınması üçün zəruri infrastruktur və logistik sistemlərin yaradılmasını təmin etmək;
- Maliyyə bazarlarının formalaşmasını sürətləndirmək;
- Dövlət orqanlarında şəffaflığın formalaşdırılması;
- İxtisaslı kadr hazırlığı üçün təlim və tədris sistemlərinin inkişaf etdirilməsi;
- Təhsil və elm sektorunun sənaye sahələri ilə əlaqələrinin yaradılması və mövcud əlaqələrin daha da təkmilləşdirilməsi;

3- Sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılaraq onların güclü tərəflərə çevrilməsi və təbii sərvətlərdən asılılığı azaldılaraq iqtisadiyyatın diversifikasiyasını reallaşdırmaq üçün qeyri-neft sahələrində biznes xərclərinin aşağı salınması və idarəetmə effektivliyinin təmin edilməsi bu istiqamətlə görülməli ən fundamental tədbirlər sırasındadır.

Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasından klasterli inkişafın rolu çox böyükdür. Yeri şirkətlərin mobilləşdirilməsi və xarici investisiyaların ixtisaslaşmış regionlara birbaşa cəlbi, ümumi biznes sahəsinin inkişafını təmin etməklə yanaşı sənayenin klasterli inkişaf strukturunu da formalaşdırmış olacaq.

Bakı şəhəri və Abşeron yarımadasının ölkə iqtisadiyyatında olan dominant mövqeyini nəzərə alaraq, iqtisadiyyatın coğrafi diversifikasiyasının olduqca əhəmiyyətli olduğunu vurğulamaq lazımdır. Bu yöndə atılmalı olan ən vacib addım

region müstəvisində iqtisadi inkişafın strateji planını hazırlamaq və müvafiq planı hökumət səviyyəsində dəstəkləməkdir. Nəzərə alsaq ki, bir çox regionun xarici ölkə ilə qonşuluğu var, bu zaman qonşu ölkələrlə qurulan iqtisadi münasibətlərin də əhəmiyyətinin üzə çıxdığını görmək mümkündür. Bu istiqamətdə transmilli şirkətlərin regionlarda yerləşdirilməsi və qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirilməsi kimi yanaşmalar gələcək perspektivdə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ölkədə rəqabətin səviyyəsinin qaldırılması və tənzimlənməsi üçün rəqabət siyasəti ən effektiv alətlərdən hesab olunur. Rəqabət siyasəti bazarda qadağan olunmuş davranış üsullarını müəyyən edən qaydaların təyin olunması və onlara əməl edilməsi əsasında bazarlarda rəqabətli şəraitin saxlanılmasına və ya yaradılmasına yönəldilmiş siyasətdir. Bununla birlikdə onu da qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət siyasəti hazırlanarkən mütləq şəkildə ölkənin iqtisadi reallıqları nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan nümunəsində bu aşağıdakı məqmalara əhatə etməlidir:

- Azad sahibkarlığın stimullaşdırılması;
- İnhisarçılıq və haqsız rəqabətə qarşı tədbirlərin əhatə olunması;
- Azad rəqabətin təmin olunması;
- İstehlakçı hüquqlarının qorunması və mənafeələrinin təmini;
- Qiymət siyasətinin stabilliyinin təmin olunması;
- İqtisadi və sənaye siyasəti ilə əlaqənin yaradılması və s.

Yuxarıda sadalanan bir çox maddələrin təmin edilməsindən sonra rəqabət siyasətinin effektiv xarakter alması üçün bilavasitə dövlət dəstəyi lazımdır. Ölkə iqtisadiyyatını inhisarçılıq və haqsız rəqabət kimi geri salan ikincidərəcəli faktorunu söyləmək çətindir. Bu baxımdan bunların qarşısının alınması, biznes mühitinin stimullaşdırılması və prepektiv iqtisadi nailiyyətlərin dəyərləndirilməsi rəqabət siyasəti ilə bilavasitə əlaqədar olan dövlət əhəmiyyətli sənəddir. Rəqabət siyasətinin rolu layiqincə qiymətləndirildiyində həm ayrı-ayrı sahələrin, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı sürətlənə bilər. Bu baxımdan bazar mexanizmlərinin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və qorunması kimi məsələlərdə rəqabət siyasətinin

uğurlu tətbiqi milli sənayenin dünya standartlarına çatdırılması və iqtisadi diversifikasiya baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Ümumilikdə isə rəqabət siyasəti aşağıdakı məqsədlərə xidmət edərək ölkə sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına xidmət edə bilər:

- Sənaye müəssisələrinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dəstək olmaq;
- Təsərrüfat subyektlərinin davranışlarının optimallaşdırılmasına kömək etmək;
- Bütövlükdə iqtisadiyyatın daha yaxşı fəaliyyət göstərməsinə kömək etmək.

Eyni zamanda sadəcə rəqabət siyasəti deyil, dövlətin sahə siyasəti də sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında kritik rola sahibdir. Başqa sözlə dövlətin sahə siyasəti ümumi iqtisadi rifahın təmin olunmasına xidmət etməli və aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməlidir:

- Milli sənayenin qorunması;
- Böhranlı sahələrin və müəssisələrin dəstəklənməsi;
- Ölkə əhalisi arasında məşğulluğun təmini;
- Kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi;
- İstehlakçı hüquqlarının qorunması üçün hüquqi bazanın qurulması və qorunması;
- Haqsız rəqabətin qarşısının alınması;

Ölkə daxilində iqtisadiyyatın rəqabətə açıq formaya salınması ixracın stimullaşdırılması və idxalın optimallaşdırılması ilə nəticələnəcək ki, bu da öz növbəsində perspektivli sahələrin önə çıxmasına və rəqabət üstünlüyünün qeyri-neft sektoruna yönəlməsinə səbəb olacaqdır. Əlverişli makroiqtisadi mühitin yaradılması və ixracatçıların və idxalatçıların stimullaşdırılması dövlətin qarşısında duran ən önəmli məqsədlərdən birinə çevriləcək. Xarici əlaqələrin yaxşılaşdırılması sahə və sənaye strukturunun nəticəsi kimi ortaya çıxacaq ən önəmli nəticələrdəndir.

III Fəsil.

SƏNAYENİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI VƏİSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Sənayenin sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi və ixrac potensialının genişləndirilməsi

Ölkə sənayesinin sahə strukturu deyəndə ilk növbədə milli iqtisadiyyatın sahələri arasında olan münasibətlər nəticəsində formalaşan istehsal münasibətləri nəzərdə tutulur. Effektiv sahə strukturu o sahə strukturudur ki, stabil iqtisadi inkişafı, milli iqtisadiyyatı qabaqcıl elm və texniki nailiyyətlərə ayaqlaşdırmağı bacaran və ölkədə məşğulluğu təmin etmək bacarığına sahib olsun.

Azərbaycan iqtisadiyyatında sənayenin sahə strukturu onunla xarakterikdir ki, onda hasilat sahəsinin payı yüksəkdir və eyni zamanda elmtutumlu sahələrin ümumi bölgüdə yeri azdır. Bunun da nəticəsində sənaye məhsulları əsasən xammal istehsalı və çatdırılması ilə ixtisaslaşıb ki, müasir beynəlxalq təcrübəyə əsasən belə ixtisaslaşma neqativ tendensiyalarla müşahidə olunur. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatı və eləcə də sənay sahəsi dünya bazarlarında baş verən tendensiyalardan və bazar konyunkturalarından yüksək asılılıq dərəcəsindədir.

Belə sahə strukturu ilk növbədə elmtutumlu sahələrin payının artırılması və müasir prinsiplərin tətbiqini qaçılmaz edir. İqtisadi diversifikasiya ölkə iqtisadiyyatının təbii resurslardan və hasilat sənayesindən asılılığını azaltmağa doğru yönəldilməli və müvafiq sənaye və rəqabət siyasətində bu məqam öz əksini tapmalıdır. Bu da öz növbəsində ölkə sənayesinə rəqabət üstünlüyünü təmin edəcək sturukturun işlənilib hazırlanmasına öz tövhələrin verəcək.

Deməli, sahənin rəqabətqabiliyyətliyi - sahənin daxili (yerli) və dünya bazarlarının tələblərinə cavab verən mal və xidmətlər istehsalı və həmin sahənin müəssisələrinin rəqabət gücü potensialının artırılması üçün şərait yaratmaq qabiliyyətidir .

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi üzrə tədqiqatlar, bir qayda olaraq, M. Porterin müəyyənliyinə əsaslanır. O göstərir ki, “Biz konkret bir ölkənin iqtisadiyyatının bir sahəsinə beynəlxalq miqyasda uğurlu fəaliyyət göstərən sahə kimi o halda qəbul edirik ki, həmin sahə dünya bazarının daha rəqabətqabiliyyətli iştirakçıları ilə müqayisədə rəqabət üstünlüklərinə malik olsun... Daha optimal parametrlər kimi biz bunları seçdik: kifayət qədər çox ölkəyə əhəmiyyətli və sabit ixracın mövcudluğu və/yaxud öz ölkəsində yaradılmış aktivlərə və formalaşmış təcrübəyə əsaslanan əhəmiyyətli investisiya ixracı” . Bu müəyyənliyin səciyyəvi xüsusiyyəti odur ki, burada rəqabətqabiliyyətliliyin meyarlarının vurğulanmışdır və bunların vasitəsi ilə dünya iqtisadi sistemində ölkə iqtisadiyyatının konkret bir sahəsinin rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini təyin etmək mümkündür.

Sahənin rəqabətqabiliyyətlilik amilləri xarici və daxili amillər kimi təsnifləşdirilir. Bu zaman xarici amillərə aşağıdakılar aid edilir: iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemi, makroiqtisadi durum, ölkə iqtisadiyyatının strukturu və durumu, hökumətin sənaye siyasəti və belə siyasətin həyata keçirilməsi institutları, hökumətin xarici ticarət siyasəti, dünya təsərrüfatına açıqlıq dərəcəsi, iqtisadi, siyasi, elmi və başqa sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlıq və s.

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin daxili (sahədaxili) mühit amilləri sırasına aiddir: sahənin həyat tsiklinin mərhələsi, sahə daxilində rəqabətin durumu, sahənin strukturu, sahə müəssisələrinin təşkilati quruluşu, sahənin müəssisələrində idarəetmənin və menecmentin keyfiyyəti, kadr potensialı, miqyas effektinin təsiri, innovasiya proseslərinin və yeni texnologiyaların tətbiqi və s.

Sahənin rəqabətqabiliyyətlilik amilləri, ümumi halda, aşağıdakılardır :

- Sahə strukturu;
- Yüksək rəqabətqabiliyyətli lider-müəssisələrin mövcudluğu;
- İnkişaf etmiş sahə infrastrukturunu;
- Həm sahə daxilində, həm də ölkədə və kənarda sahələr arasında eimi-texniki, istehsal, maddi-texniki və kommertiya əməkdaşlığı sistemi;
- Məhsulun bölüşdürülməsi sistemi;

- Əmək məhsuldarlığı;
- Məhsulun kapital- və elm- tutumluluğu, texniki səviyyəsi, məhsulun sərbəst şəkildə mənimsənilməsi və təkrar istehsalı üçün zəruri olan biliklərin və elmi işlətmələrin məcmusu;
- Elmi layihə və konstruktor işlətmələrinin reallaşdırılması üzrə texniki zadellərin həcmi;
- Sahənin ixracı önümlülük və ya idxalı əvəzləmə səviyyəsi;
- Sahənin inkişaf səviyyəsinin milli iqtisadiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsinə uyğunluq dərəcəsi, sahənin məhsulunun ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində istifadə səviyyəsi və s.

Sahənin rəqabətqabiliyyətliyi – milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir. Bu, ölkənin və bütünlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafının müxtəlif variantlarında həmin sahənin davamlılığı və dinamikliyi üçün xarakterik olan meyarlar üzrə sıralanma göstəriciləri əsasında qiymətləndirilir.

Yuxarıdakı izahatlardan da aydın olduğu kimi, sahənin rəqabətqabiliyyətliyi sistemli və kompleks bir bazar anlayışdır. Buna görə də onun səviyyəsini hər-hansı bir göstərici ilə qiymətləndirmək mümkünsüzdür. Sahənin rəqabət qabiliyyətliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemindən istifadə etmək daha doğru olardı. Bunun üçün istifadə edilən bütün göstəriciləri 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Sahənin rəqabətqabiliyyətliyinin qrup göstəriciləri.
2. Sahənin rəqabətqabiliyyətliyinin ümumiləşdirici göstəricisi.

Sahənin rəqabətqabiliyyətliyinin qrup göstəriciləri – bunlar sahənin resurs və bazar strukturunu, sahə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin nisbi səviyyəsini və dinamikasını, sahə müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı fəaliyyətinin dərəcəsini əks etdirir.

Daha yüksək məhsuldarlıq və gəlirlilik səviyyəsinə malik malları ixrac edən ölkələrin iqtisadi artım templəri daha stabil, iqtisadi rifah səviyyəsi isə daha yüksək olur . Milli gəliri yüksək olan ölkələrin “ixrac səbəti” daha təkmil hesab edilir və az

gəlirli ölkələr həmin struktura nail olmağa can atırlar. Ölkənin ümumi ixracının zənginliyini (sophistication), gəlirliliyini və keyfiyyətini ölçmək üçün ilk öncə ixracın strukturunda önəmli yer tutan hər bir məhsulun assosiasiya olduğu gəlir səviyyəsi ölçülür.

Müasir qloballaşma şəraitində ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatı getdikcə daha aşıq xarakter daşımağa başlayır. Dünyanın, demək olar, bütün bazarlarında rəqabətin kəskinləşməsi baş verir. Rəqabət iqtisadiyyatın inkişafı ilə assosiasiya olunur: o, istehsalı stimullaşdırır, müəssisələri bazar tələbatlarının maksimum ödənilməsinə yönləndirir. Bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatı nə qədər açıq olarsa, rəqabətin səviyyəsi də bir o qədər yüksək olar, həm də belə iqtisadiyyat üçün rəqabətqabiliyyətlik məsələsi bir o qədər aktual və əhəmiyyətli olar. Rəqabət mübarizəsini kim udarsa, o da istehsalını modernləşdirmək, iş yerlərini saxlamaq və artırmaq, əhalinin gəlirlərini artırmaq imkanları qazanar.

Rəqabətqabiliyyətlik problemi dünya təsərrüfatına integrasiya edən, ixracı idxalını üstələməkdə olan Azərbaycan üçün xüsusilə aktualdır. Dünyada resursların istehlakı sürətlə artmaqda, təbii ehtiyatlar isə getdikcə azalmaqdadır, nəticədə təbii ehtiyatların, enerji daşıyıcılarının qiymətləri çox yüksəlir. Azərbaycan neft-qaz ixracatçısı olaraq son 10 ildə bu vəziyyətdən faydalanmaqda və yüksək gəlirlər əldə etməkdədir. Lakin, bu həm də iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafına, əsas ağırlığı neft-qaz hasilatının və ixracının üzərinə düşən iqtisadiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Ölkədə iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsi (diversifikasiyası), xüsusilə rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında və hökumətin bir sıra proqram sənədlərində qeyri-neft sektorunun inkişafına, iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsinə nail olunması, ölkədə rəqabətqabiliyyətli sənaye sahələrinin formalaşdırılması məsələləri yaxın dövr üçün iqtisadi siyasətin əsas hədəfləri kimi müəyyən edilmişdir.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın (habelə rəqabətqabiliyyətli sahələrin) formalaşdırılması vəzifəsi ölkənin iqtisad elmindən də, ilk növbədə, rəqabətqabiliyyətlilik nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsini, qiymətləndirmə göstəriciləri sisteminin işlənilməsini, hökumətin iqtisadi sistemlərin rəqabət gücünün artırılmasına yönəlik sənaye siyasətinin işlənilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanmasını tələb edir.

İqtisadiyyatın strukturlarının uyğunlaşma məsələləri beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində integrasiya proseslərinin uğurla həyata keçirilməsinin ən vacib şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə də, islahatlar başlandıqdan Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində integrasiyası iqtisadi siyasətin ən vacib və aktual məsələlərindən biri olmuşdur. İntegrasiya yalnız ümumi milli maraqlara əsaslanmır o, eləcə də tənzimlənmə, koordinasiya sistemi və onların məcmusu kimi də çıxış edir. Eyni zamanda bu maraqlar integrasiya mexanizminin struktur həlqələrinin təkmilləşdirilməsi vasitəsidirlər. Öz növbəsində bu həlqələrin yaranması hər bir müəyyən dövrdə qarşılıqlı milli maraqların harmonik əlaqələndirilməsinə gətirib çıxarır. Milli maraqlar dövlətin tarixi və təbii inkişaf şəraiti ilə müəyyən edilir. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir dövlətin məhsuldar qüvvələri və istehsal münasibətlərinin ictimai əmək bölgüsünün inkişaf səviyyələri təbii, maddi, əmək resurslarının coğrafi yerləşməsi və mövcud tarixi ənənələri fərqlidir. Yalnız ayrı-ayrı dövlətlər arasında səmərəli əmək bölgüsü beynəlxalq əməkdaşlığı sosial gerçəkliyin vacib elementlərinə çevirməyin əsası çıxış edə bilər. İntegrasiya prosesi ayrı-ayrı dövlətlərin və ümumilikdə dünyanın daha səmərəli inkişafı ilə bağlı milli və integrasiya məqsədli təyinatların əlaqələndirilməsi yollarının axtarılmağına zəmin yaradır.

Beynəlxalq integrasiya proseslərinin üstünlüklərinin həyata keçirilməsi dünya təsərrüfat sistemində mərkəzyönlü meyllərin gücləndirilməsinin vacib amillərindəndir. Bu meyllər ölkələri hərtərəfli iqtisadi əməkdaşlığa cəlb edir və beynəlxalq integrasiya prosesinin sərhədlərini genişləndirir. Bu, yeni bir vəziyyət yaradaraq daxili və xarici amilləri nəzərə almaqla iqtisadi inkişaf səviyyələrinin

yaxınlaşmasında mühüm rol oynayan maraqlar vasitəsi ilə problemlərin həllini tezləşdirir.

Ümumi iqtisadi siyasətin və dünya təsərrüfatına integrasiyanın aspektləri üç global iqtisadi məsələni üzə çıxarır:

- milli iqtisadiyyat çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə şərait yaradan məqbul daxili siyasətin həyata keçirilməsi;
- investisiya prosesində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyat daxilində iqtisadi mühitin yaradılması;
- rəqabət qabiliyyətli sahələrin məhsuluna xarici tələbatın artması siyasətinin həyata keçirilməsi.

Açıq və qloballaşan dünya sisteminə müxtəlif xalqlar və dövlətlər hazırlıq cəhətdən eyni yanaşmayıblar. Onlar öz iqtisadi, informasiya və hərbi-strateji potensiallarına görə fərqlənirlər. Buna görə də qloballaşma şəraitinin güclənməsi nəticəsində daha az müdafiə olunan dövlətlər üçün iqtisadi, demoqrafik, texnoloji, ekoloji, geostrateji, sosial-mədəni maneələr və problemlər üzə çıxır. Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə integrasiya prosesini obyektiv surətdə əsaslandırmaq üçün burda dünya təsərrüfatında perspektiv mövqelərinin proqnozlaşdırılması fonunda yaranmış vəziyyətin səbəblərini başa düşmək və onları ümümbəşəri meyllər kontekstində real qiymətləndirmək lazımdır. Belə səbəblərdən biri də sənayenin yaradılmış strukturudur.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması nəticəsində yüksək keyfiyyətli, ixracyönümlü və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərindəndir. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasəti sahibkarlığa yaradılmış fəaliyyət mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, dövlət himayəsinin təkmilləşdirilməsinə və dövlət-sahibkar münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsinə yönəldiləcəkdir.

Qarşıdakı illərdə sahibkarlığın inkişafı istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçiriləcəkdir:

- sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın daha da təkmilləşdirilməsi işinin davam etdirilməsi;
- dövlət-sahibkar münasibətlərinin digər institusional mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi;
- regionlarda sahibkarların maliyyə təminatının daha da yaxşılaşdırılması;
- sahibkarlığın istehsal, bazar və sosial infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, o cümlədən, müasir bazar infrastrukturunu mexanizmlərinin (maliyyə, bank və sığorta sisteminin, fond bazarının, audit, ipoteka, lizinq, françayzing kimi xidmətlərin) inkişafının sürətləndirilməsi;
- regionlarda kiçik, orta və iri müəssisələr arasında qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın, o cümlədən istehsal-kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi üzrə səylərin dəstəklənməsi.

Sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq, regionlarda yerli xammala əsaslanan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin keyfiyyətə müasir səviyyədə qurulması və yeni müəssisələrin, sənaye məhəllələrinin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcək, innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılacaq, ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye parklarının yaradılması istiqamətində işlər davam etdiriləcək. Sənaye parklarının yaradılması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, modernləşməsinə, yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının və ölkənin ixrac qabiliyyətinin daha da genişlənməsinə, eləcə də məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Sənayeləşmə siyasəti çərçivəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü sənaye məhsulları istehsal sahələrinin yaradılmasının təşviqi;
- qeyri-neft sənayesinin ənənəvi istehsal sahələrinin (kimya sənayesi, metallurgiya, maşınqayırma, elektrotexnika, elektronika, yüngül sənaye, yeyinti sənayesi və s.) inkişaf etdirilməsi;

- istehsal sahibkarlığının dəstəklənməsi üzrə dünya təcrübəsində müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən təşkilati modellərin, o cümlədən sənaye parkları və biznes-inkubatorların yaradılması işlərinin davam etdirilməsi;
- özəlləşdirməyə açılmış sənaye müəssisələrində daha da şəffaf və səmərəli özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi, özəlləşdirmədən sonra müəssisələrin fəaliyyətinin dəstəklənməsi;
- mövcud sənaye müəssisələrində istehsalın texnoloji cəhətdən yenidən qurulması və ixtisaslı kadrlarla təminat mexanizminin hazırlanması.

Ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahə olan kənd təsərrüfatının inkişafına yönələn ardıcıl islahatlar və yeni texnologiyaların cəlb edilməsi davam etdiriləcəkdir. Kənd təsərrüfatında fermerlərin birləşməsi və kooperativlərin yaradılması aqrar sektorda gəlirlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin daha da artırılmasına və beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasına təkan verəcəkdir. Aqrar sektorun inkişafı və əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Dövlət Programında əsas istiqamətlərdən biri kimi nəzərdə tutulur. Aqrar bölmənin inkişafı istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar bölmənin xammal istehsalı və emalı sahələrinin əlaqəli inkişafı, rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsul istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması, əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsi;
- aqrar bölməyə maliyyə dəstəyinin artırılması və ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- bitkiçilikdə və heyvandarlıqda ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi və bu sahədə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- iri taxılçılıq və ya toxumçuluq, tingçilik, üzümçülük, intensiv bağçılıq təsərrüfatlarının yaradılması;

- regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü, saxlanması və satışı məqsədi ilə istixana, soyuducu və taxıl anbarı komplekslərinin (logistika mərkəzlərinin) yaradılmasının davam etdirilməsi;
- hər bir rayonun xüsusiyyəti, təbii və iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının ixtisaslaşması üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının formalaşması;
- aqrar bölmənin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərəcək yeni strukturların yaradılması;
- kənd təsərrüfatında suvarma və meliorasiya təminatının yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi, torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması;
- torpaqların elektron texniki uçotunun aparılması və fermerlərin elektron qeydiyyat sisteminin yaradılması istiqamətində müvafiq işlərin görülməsi.

Ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli integrasiyasını təmin etmək üçün dövlətin xarici ticarət siyasətində qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir. Bununla əlaqədar 2014-2018-ci illərdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm vəzifələrdən olacaqdır:

- regionların inkişafında böyük rolu olan kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarının hədəf bazarlara çıxış imkanlarının araşdırılması və artırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi;
- regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarların ixrac imkanlarının genişləndirilməsi üçün mütəmadi tədbirlərin davam etdirilməsi;
- milli istehsalçıların xarici bazarlarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, maraqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- xarici ticarətin inkişafı üçün infrastruktur təminatının daha da yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- Azərbaycan mənşəli məhsulların dünya bazarlarına çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə ixracatçı müəssisələrin beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakının stimullaşdırılması;
- ixracatda elektron ticarət xidmətlərindən geniş istifadə imkanlarının araşdırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq işlərin görülməsi;
- ixrac edilən və ixrac potensialı olan məhsulların keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsi və bu istiqamətdə beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsal edən müəssisələrin stimullaşdırılması və milli brendlərin yaradılmasının dəstəklənməsi.

2014-2018-ci illərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) infrastrukturunu inkişaf etdiriləcək, regionlarda əhaliyə müasir elektron xidmətlərin göstərilməsi imkanları daha da genişləndiriləcək, kənd yaşayış məntəqələri də daxil olmaqla ölkə ərazisində genişzolaqlı, ucuz və keyfiyyətli internetə çıxış təmin ediləcəkdir. Bu sahədə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə müvafiq tədbirlər həyata keçiriləcəkdir:

- regionlarda inkişaf etmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi;
- regionlarda əhəlinin İKT sahəsində bilik və kadr hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- regionlarda televiziya yayımı keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində regionlarda turizmin inkişafı qarşıdakı illərdə prioritet olaraq qalacaq, turizm ehtiyatlarının genişləndirilməsi, turistlərin istirahəti, onların tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan turizm xidmətləri və digər mədəni tədbirlərin çeşidinin genişləndirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması, turizm obyektlərinin tikintisi ilə bağlı layihələrin icrası davam etdiriləcəkdir. Turizm sahəsinin inkişaf istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- regionlarda turizm infrastrukturunun yüksək beynəlxalq tələblər səviyyəsində qurulmasına istiqamətlənmiş məqsədyönlü layihələrin həyata keçirilməsi;
- ölkənin bütün regionlarında turizm fəaliyyətinin stimullaşdırılması və bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə təşviq işinin genişləndirilməsi;
- regionlarda turizm və rekreasiya zonalarında müvafiq infrastrukturun yaradılması, turizmin müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsi, yeni turizm marşrutlarının yaradılması;
- turizm sektorunda çalışan personalın peşə hazırlığı səviyyəsinin artırılması vasitəsilə regionlarda turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi;
- regionlarda müxtəlif kateqoriyalı yeni mehmanxanaların və digər yerləşdirmə vasitələrinin, turizm xidməti obyektlərinin yaradılmasının dəstəklənməsi.

Ölkədə insan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin təmin edilməsi sahəsində görülmə işlərin davam etdirilməsi və genişləndirilməsi əsas prioritet kimi müəyyən olunmuş, bu məqsədlə ölkə əhalisinin, xüsusən, sosial cəhətdən həssas əhali təbəqələrinin mənzil şəraitlərinin yaxşılaşdırılması və bu sahənin inkişafı əsas məsələlərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Dövlət Proqramında qeyd olunan istiqamətlərdə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında vacib mərhələ olmaqla ölkə regionlarının davamlı inkişafında və "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olunmasında, eləcə də ölkə əhalisinin rifahının daha da yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

3.2. İnnovasiyalar - sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının vacib şərtidir

Innovasiya yeni və təkmilləşdirilmiş nailiyyətlərin texnikaya, təşkilata, proseslərə və ictimai həyata praktiki olaraq tətbiq edilməsidir. Innovasiya anlayışı iqtisadiyyat və biznes nöqteyi-nəzərdə innovasiya prosesləri anlayışını da özü ilə birlikdə formalaşdırıb. Belə ki, innovasiya prosesləri ixtiranın, elmi-texniki və intellektual araşdırmaların nəticəsində əldə olunan nailiyyətin kommersiyalaşdırılmasıdır. Innovasiya və innovasiya proseslərində effektiv nəticələrin əldə olunması üçün innovasiya proseslərinin öyrənilməsi və idarə olunması məsələləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir şərtlərdə innovasiya anlayışı maliyyə-təsərrüfat və eləcə də ümumilikdə iqtisadiyyat sahəsində effektiv strategiyaların hazırlanması və gələcək zaman perspektivində bir çox faktorların nəzərə alınmasında önəm qazanmaqdadır. Araşdırmalar sübut edir ki, innovativ müasir elmi nailiyyətlər, texnologiyalar və məhsullar həm təsərrüfat subyektlərinin, həm də ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyünün formalaşdırılmasında, global bazarlara integrasiya etməsində və eləcə də ixrac potensialının artırılmasında ən əsas rollardan birini oynayır. Artıq innovasiya strategiyaları vasitəsi ilə ölkələr və firmalara qloballaşan və dayanmadan artan rəqabətə tab gətirmək üçün zəruri fəaliyyət planı hazırlayırlar. Bu baxımdan demək lazımdır ki, innovasiya fəaliyyətləri elmi texniki tərəqqini əhatə edən kifayət qədər mürəkkəb prosesdir.

Müasir iqtisadi və biznes sistemlər müasir innovativ yanaşmaları tətbiq edərək fəaliyyət göstərdikləri bazarlarda baş verənlərə qarşı proaktiv reaksiya vermək istiqamətində effektiv strateji yanaşmalar hazırlayırlar. Müvafiq olaraq da innovasiya menecmenti təşkilatın və proseslərin yeniliklə necə adaptasiya olunduğunu müəyyən edir. Eləcə də innovasiyalar sadəcə iqtisadiyyat sferasında deyil, ümumilikdə cəmiyyətin resursların bölgüsündə effektiv üsul və metodlar hazırlamasında və məhsuldarlığın artırılmasında böyük rol oynayır.

Sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının vacib şərti kimi innovasiyaların rolunu başa düşmək üçün, ilk növbədə innovasiyaların iqtisadi nəticələri ilə əlaqədar bəzi məqamlara toxunmaq lazımdır. Belə ki, innovasiyaların

iqtisadiyyatda genişmiqyaslı tətbiqi həm mikro, həm də makro səviyyədə məhsuldarlığın artırılması, əmək prosesinin effektivliyinin artırılması, gəlirin artımı və eləcə də digər bir çox mühüm nəticələrə nail olmaq mümkündür. Bir çox alimlər bu istiqamətləri nəzərə alıb, əmtəə innovasiyası, təşkilat innovasiyası, proses innovasiyası və idarəetmə innovasiyası kimi innovasiya növlərini müəyyənləşdirib, iqtisadi nəticələrin yaxşılaşdırılması üçün bir çox müstəvidə istifadə etmək mümkündür. Eyni zamanda innovasiya proseslərinin standartlaşdırılması və qlobal təcrübədən istifadə də öz növbəsində innovasiyaların tətbiqi sahəsindən asılı olmadan öz müsbət nəticələrini verə bilər.

Innovasiyaların sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında oynadığı rol, ilk növbədə dövlətin sənaye siyasətində innovasiyalara ayırdığı yer və ona olan yanaşmasından başlayır. Sənaye siyasəti ölkənin tarixi-coğrafi inkişaf yolu və əlavə olaraq bir çox parametrlərin nəzərə alınaraq hazırlandığı mühüm iqtisadi inkişaf sənədidir və artıq heç şübhəsiz hamıya məlumdur ki, innovasiya infrastrukturunun üzərində qurulan innovasiya siyasətinin sənaye siyasəti ilə əlaqələndirilməsi sənaye sahəsinin bir iqtisadi sahə kimi inkişafı üçün həyati əhəmiyyətə malikdir.

Sənaye sahəsində tətbiq olunan innovasiya sisteminin mahiyyətini belə izah etmək olar: sənaye innovasiya sistemi iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət hissələrinin elmi və texniki nailiyyətlərin effektiv tətbiqi və dövriyyəsi üçün əməkdaşlıq etməsidir. Sənaye sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasına istiqamətlənən innovasiya sistemi və infrastrukturunu ilə əlaqədar aşağıdakı məqamlara nəzər yetirək:

- Sənaye sahəsində innovasiyalar ilk növbədə hazırlanan yeniliklərin sahənin müxtəlif yerlərinə olan tətbiqini əhatə edən texnoloji və digər innovasiyaları əhatə edir;
- Sənaye sahəsində innovasiyalar məhsuldarlığın artırılması, yeni bazarlara daxil olmaq üçün rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı və digər məqamları əhatə edən bir çox növdən ibarət olar bilər;

- İnnovasiyalar sənaye sahəsinə tətbiq olunarkən ilk növbədə sahələrin innovasiya aktivliyi, innovasiya fəaliyyətinin intensivliyi, sənaye sahəsi məhsullarının yenilənmə əmsalı, innovasiya fəaliyyəti effektivliyini göstərən xərclər, istehsal fəaliyyətləri üçün innovasiyanın təsiri kimi göstəricilər nəzərə alınmalıdır;
- İnnovasiyalar sisteminin tətbiqi üçün zəruri maliyyə bünövrəsinin formalaşdırılması;
- İnnovasiya siyasəti mobilləşəbilən resurslara fokuslanmalıdır;
- İnnovasiya siyasətinin icrası üçün zəruri maddi-texniki bazanın yaradılması çox əhəmiyyətlidir və s.

Uzun müddət sovet hökumətinin tərkib hissəsi kimi mərkəzi idarəetmə və planlı iqtisadiyyata xas iqtisadi inkişaf yolu və perspektivindən hərəkət edildiyinə görə, müasir standartlarda və global bazarların tələblərinə uyğun innovasiya siyasəti və infrastrukturundan məhrum olmuşuq. Müvafiq olaraq da qaçılmaz nəticə kimi dövlət sənaye sahəsinin ixrac qabiliyyətini stimullaşdıracaq və beynəlxalq standartlara cavab verəcək məhsullar istehsal etmək üçün innovasiyalarla dəstəklənməyən sənaye siyasətinə malikdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiya sistemi ilə dəstəklənən sənaye siyasəti iqtisadiyyatın ən əsas strateji məqsədlərindən biri olan rəqabətədavamlı əmttə istehsalı məqsədinin realizasiyası üçün kritik əhəmiyyətə malikdir. Son tələbin artırılması, iqtisadiyyatın xərcliliyinin azaldılması, ixrac və idxalın rasionallaşdırılması kimi məsələlərdə innovasiya sistemi rəqabətartırıcı xüsusiyyətə malikdir.

Müasir təcrübədə sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq üçün tətbiq olunan restrukturizasiya prosesləri innovasiya ilə dəstəkləndiyi halda daha az sosial və iqtisadi dirəniş göstərir. Çünki rəqabət səviyyəsində dəyişikliklərlə nəticələnəcək struktur dəyişikləri adətən xərc və idarəetmə problemləri ilə zəngin olur. Bu məqamların olmaması üçün innovasiya sistemlərinin aktivləşdirilməsi və qaydasına qoyulması restrukturizasiya xərclərini azaldacaq xarakterə malikdir. Məhz

bu baxımdan makro səviyyədə icra olunan tənzimləmələr üçün innovasiya siyasəti ilə sənaye siyasəti arasında harmonik əlaqənin yaradılması vaciblik ərz edir.

Bundan əlavə sənaye sahəsi üzrə rəqabətqabiliyyətliliyi artırmaq üçün görülən tədbirlərdə, innovasiya proseslərinin tənzimlənməsini sadəcə obyekt və subyekt miqyasında deyil, proseslər miqyasında icra etmək lazımdır. Bu struktur-istehsal aspektlərinə sistemli yanaşmanı tələb edir. Bundan əlavə beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin davamlılığını təmin etmək üçün innovasiya sistemlərinin müstəqil formasının təşkilini stimullaşdırmaq və əlavə olaraq sənaye parklarının perspektiv inkişafını təmin etməkdir. Bunun üçün aşağıdakı məqamların hər birini atılacaq addım kimi qiymətləndirmək olar:

- mənfəət payının hesablanaraq daha təkmil qiymət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması;
- innovasiya proseslərinin idarə olunmasının optimallaşdırılması;
- innovasiya xarakterli qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstəklənməsi;
- investisiya xarakterli təşkilatlara uyğun elastik vergi siyasəti yaratmaq;
- innovasiya layihələrinə ayrılan investisiyaların artırılması;
- yüksəktexnologiyalara əsaslanan elmi-texniki tərəqqilərin maliyyə fundamentini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün birja prinsiplərindən istifadə etmək;
- dövlət və eləcə də qeyri-dövlət mənbələrindən maliyyə yardımları axınlarının formalaşdırılması və s .

Bu baxımdan nəzərə alındığında innovasiya ilə dəstəklənmiş sənaye siyasətinin sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaqda rolu böyükdür və aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

- Əslində “sənaye siyasəti” anlayışı “rəqabət siyasəti” anlayışı ilə kifayət qədər identikdir;
- İqtisadi rasionallıq, innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi, intellektual mülkiyyətin mühafizəsi mexanizminin təşkili;
- İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;

- Bazarların standartlaşdırılması, liberallaşdırılması və şəffaflaşdırılması;
- Rifahın yaradılmasında informasiya cəmiyyətinin ən əsas vahidi kimi informasiyanın istifadə olunması və s.

Ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birisinə çevrilməkdə olan sənaye sahəsi aktiv innovasiya və rəqabət siyasəti vasitəsi ilə bazar mexanizmlərinin qurulması və müvafiq iqtisadi tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşdırılması zəruridir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, daxili resursların stimullaşdırılması və regionların inkişafının yeni modelinin hazırlanması üçün zəruri maliyyə

Innovasiya proseslərinin təşkili və tənzimlənməsində dövlətin rolunun getdikcə artması inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin elmi-texniki və ya innovasiya siyasətinin işlənilib hazırlanmasını və ardıcıl həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Ümumi halda, dövlətin elmi-texniki və innovasiya siyasəti bir neçə ən mühüm istiqamətdə seçimin aparılması və qərarların qəbul edilməsi nəticəsində formalaşır:

- dövlət elmi tədqiqatlarında prioritet (öncül) istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi; dövlət resurslarının elmi tədqiqatların müxtəlif istiqamətləri arasında bölüşdürülməsi; dövlət elmi mərkəzlərində tədqiqatların yerinə yetirilməsi;
- özəl bölmədə elmi tədqiqatların və onların nəticələrinin tətbiqinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması (vergi, amortizasiya, antiinhisar, patent və xarici ticarət siyasəti vasitəsilə); ETT-nin templəri və səmərəliliyi nöqtəyindən nəzərdən zəruri rəqabət səviyyəsinin saxlanılması;
- iqtisadiyyatda innovasiya mühitini, tədqiqat və işləmələri təmin edən infrastrukturun formalaşdırılması: elmi-texniki informasiya, standartlaşdırma, statistika xidmətlərinin yaradılması; xarici təcrübənin öyrənilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq; elmi-texniki inkişafın proqnozlaşdırılması; milli elmi prioritetlər sisteminin formalaşdırılması; ETT-nin mümkün mənfəi nəticələrinin qiymətləndirilməsi; elmi-texniki nailiyyətlərə ictimai rəyin müsbət münasibətinin formalaşdırılması və s.

Hazırda dünyanın demək olar bütün ölkələrində hökumət tərəfindən innovasiya siyasəti işlənib hazırlanır və həyata keçirilir. Lakin ayrı-ayrı ölkələrdə onun variantları, hərəkətverici qüvvələri, təşkilati qərarları və s. xeyli dərəcədə fərqli olur. Innovasiya siyasəti çərçivəsində əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması, dövlətin sosial və iqtisadi tənzimlənməsi üsullarının dəyişdirilməsi yaxud məhdudlaşdırılması, sənaye təyinatlı elmi-tədqiqat və layihə konstruktör işləmələrinin maliyyələşdirilməsi yollarının tapılması, informasiya, təhsil, infrastruktur və s. istiqamətlərdə müxtəlif dövlət proqramlarının reallaşdırılması variantları sınaqdan keçirilir. Lakin bunların müəyyən kombinasiyasının seçilməsi iki prinsipial məsələnin həllindən asılıdır: yeniliklərin təyinatı və təsərrüfat fəaliyyətində dövlətin müvafiq rolunun müəyyənləşdirilməsi.

Rusiyalı iqtisadçı A.A.Dınkin ayrı-ayrı ölkələrin müxtəlif dövrlərdə həyata keçirdikləri innovasiya siyasətini tədqiq edərək onun şərti olaraq dörd variantını fərqləndirir:

- "texnoloji təkan" siyasəti;
- "tələbə yönəlik" siyasət;
- "sosial yönümlü" siyasət;
- iqtisadi strukturun transformasiyasına istiqamətlənmiş siyasət.

"Texnoloji təkan" siyasətinin konsepsiyasına əsasən, yeniliklərin başlıca impulsu elm və texnika hesab olunur, onların inkişafına hər şeydən əvvəl dövlət cavabdehdir və dövlət bunun üçün zəruri material resursları, informasiya və ekspertizaya malik olmaqla belə inkişafın istiqamətini dəqiq müəyyənləşdirməyə qadirdir. Innovasiya siyasətinin bu variantı cəmiyyətdə elmi-texniki və sosial – iqtisadi problemlərin mövcudluğundan irəli gəlir və onların həlli üçün müxtəlif dövlət proqramlarının işlənilməsini, iri kapital qoyuluşlarını və dövlətin birbaşa iştirakının başqa formalarını nəzərdə tutur. ABŞ hökuməti XX əsrin 40-50-ci illərində – "böyük elm" dövründə faktiki olaraq belə siyasəti həyata keçirmişdir. Elektronika, EHM, rabitə vasitələri, təyyarəqayırma sahələrində sonralar daha geniş inkişaf trayektoriyası qazanmış bir çox texnoloji yeniliklərin yaranması məhz həmin dövrə təsadüf edir.

"Tələbə yönəlik" innovasiya siyasəti resusrların bölüşdürülməsində, gələcək inkişaf istiqamətlərinin və texnoloji imkanların seçilməsində bazar mexanizminin üstün rolunu nəzərdə tutur. Bu zaman habelə nəzərə alınır ki, elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işləmələri (ETTKİ) texnoloji dəyişikliklər və yeniliklər üçün vacibdir, lakin bu proseslərdə dövlətin rolu məhdudlaşdırılmalıdır. Dövlət yalnız fundamental tədqiqatları stimullaşdırmalı və firmalarda yeniliklərin yaranması üçün zəruri iqtisadi və informasiya mühitini təmin etməlidir; işləmələrdə, tətbiqi layihələrdə və bazar tədqiqatlarında onun birbaşa iştirakı azaldılmalı, bazar təşəbbüsünün stimullaşdırılmasına və iqtisadiyyatın səmərəli transformasiyasına şərait yaratmayan hər cür tənzimləmə formalarından imtina edilməlidir. Belə siyasət Yaponiyada, AFR-da, 70-ci illərin axırlarında isə həm də ABŞ-da üstünlük təşkil etmiş, artıq 80-ci illərdə demək olar əksər inkişaf etmiş ölkələr bu siyasətə keçmişlər.

"Sosial yönümlü" siyasətin istinad nöqtəsi bundan ibarətdir ki, yalnız bazar mexanizminin fəaliyyəti ilə təmin edilən innovasiyalar bəşəri dəyərlərə etinasız qalırlar və böyük sosial məsrəflərə gətirib çıxara bilirlər. Buna görə də elmi-texniki tərəqqinin sosial nəticələri diqqət mərkəzinə çəkilməli, müəyyən sosial tənzimləmə həyata keçirilməli, qərarların qəbulu prosesi isə geniş ictimaiyyəti cəlb etməklə müəyyən sosial-siyasi konsepsusa əsaslanmalıdır. Belə yanaşmanın elementlərinə Skandinaviya ölkələrinin innovasiya siyasətində rast gəlinir. ABŞ və Yaponiyada heç vaxt belə siyasət üstünlük təşkil etməsə də, onun elementlərindən geniş istifadə edilmişdir.

Nəhayət, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə istiqamətlənmiş siyasət texnologiya və cəmiyyət arasında uzunmüddətli qarşılıqlı təsiri əks etdirir. Belə siyasət sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, sahə strukturunun dəyişməsinə, təsərrüfat subyektlərinin davranışına və əhalinin həyat səviyyəsinə mütərəqqi texnologiyanın güclü təsirini nəzərdə tutur. Bütün bunlar isə yeni təşkilat formaları, yeni idarəetmə mexanizmləri, elm və texnikanın inkişafı, qarşılıqlı fəaliyyəti və nəticələrinə sistemli yanaşma tələb edir. Yaponiya yeganə ölkə hesab olunur ki, "tələbə yönəlik" siyasətlə paralel olaraq bu siyasəti də kifayət qədər ardıcılıqla

həyata keçirmişdir. Belə siyasətin əksər elementləri Fransada da geniş tətbiq edilmişdir.

Əslində, dünyanın heç bir ölkəsində innovasiya siyasətinin qeyd edilən variantlarından heç biri xalis şəkildə tətbiq olunmur. Əməli fəaliyyətdə bu variantların hər birinin elementlərindən istifadə olunur, lakin ayrı-ayrı dövrlərdə həyata keçirilən siyasətdə müəyyən bir variantın elementləri daha çox üstünlük təşkil edə bilər. Bu baxımdan Yaponiya təcrübəsi kifayət qədər maraqlıdır. Təsadüfi deyil ki, məhz hökumətin texnoloji-innovasiya siyasəti XX əsrin ikinci yarısında Yaponiyanın sürətli iqtisadi inkişafının başlıca amili hesab olunur. Yapon iqtisadçısı G.Bakoş göstərir ki, Yaponiyanın misilsiz inkişafının iki başlıca sütunu var- şüurlu texnoloji siyasət və möhkəm maliyyə bazası. O, qeyd edir ki, 50-60-cı illərdə Yaponiyanın texnoloji siyasətində selektiv yanaşma üstünlük təşkil edirdi. Prioritetlər olaraq qara metallurgiya, kimya sənayesi və maşınqayırma sahələri müəyyənləşdirilmişdi. Həmin sahələrin inkişafına yardım vergi güzəştləri, subsidiyalar, sürətləndirilmiş amortizasiya və güzəştli kreditlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq texnoloji siyasətdə konseptual yanaşma hakim mövqeyə çıxdı. Bu zaman hökumət öz fəaliyyətini konkret inkişaf dövrünün başlıca problemlərində (bu ya bütün cəmiyyətə, ya da qrup sahələrə aid ola bilərdi) cəmləyirdi. İlk olaraq belə problemələr kimi ətraf mühitin çirklənməsi (ekologiya) və enerjiyə qənaət məsələləri müəyyənləşdirildi.

Beləliklə, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, innovasiya siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu siyasət innovasiya proqramlarının və layihələrinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizmlərini müəyyənləşdirir.

Dövlət innovasiya siyasəti yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, sabit iqtisadi artımın təmin edilməsi, əhəlinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ölkənin müdafiə (hərbi), texnoloji və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün innovasiya fəaliyyətinin prioritetliyinin qəbul edilməsi əsasında formalaşır və reallaşdırılır.

Dövlət innovasiya siyasətinin başlıca məqsədi ölkədə məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasını, elmi-texniki nəticələrin səmərəli istifadəsini və sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinin həllini təmin edən innovasiya fəaliyyəti üçün ölkədə əlverişli iqtisadi, hüquqi və təşkilati mühitin yaradılması hesab olunur. Innovasiya siyasətinin əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- dövlət innovasiya siyasətinin istiqamətlərinin, o cümlədən prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması;
- iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- yerli innovasiya məhsullarının beynəlxalq bazarlarda dəstəklənməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- elmi-texniki kooperasiya və innovasiya fəaliyyəti sahəsində xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı;
- innovasiya fəaliyyətinin inkişafında elm, təhsil, istehsal və maliyyə-kredit sferalarının qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi və s.

Dövlət innovasiya siyasəti innovasiya proseslərinin proqnozları əsasında hökumət tərəfindən işlənilib hazırlanır və dövlət innovasiya siyasəti konsepsiyasında və başqa normativ sənədlərdə öz əksini tapır. Innovasiya siyasəti ümumi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi dövlətin iqtisadi, elmi-texniki, maliyyə, sənaye və s. istiqamətlərdə siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşdırılır.

Dövlət innovasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və müvafiq normalar halına salınması üçün innovasiya fəaliyyətinin məzmunun detallaşdırılması, belə fəaliyyətin çərçivələrinin dəqiqləşdirilməsi zəruridir. Innovasiya fəaliyyətinə aşağıdakı fəaliyyət növləri aid edilə bilər:

- iqtisadi dövriyyədə reallaşdırılacaq yeni yaxud təkmilləşdirilmiş məhsulun və ya texnoloji prosesin yaradılmasına istiqamətlənmiş elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor və texnoloji işləmələrin yerinə yetirilməsi;
- marketinq tədqiqatlarının aparılması və innovasiya məhsullarının satış bazarının təşkili;

- innovasiya infrastrukturunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- innovasiya fəaliyyəti üçün kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması;
- intellektual mülkiyyət obyektlərinə və məxfi elmi və texnoloji informasiyaya hüquqların əldə edilməsi, ötürülməsi və qorunması;
- istehsalın texnoloji cəhətdən yenidən təchiz edilməsinin və hazırlığının həyata keçirilməsi;
- yeni proseslərin, məhsulların və məmulatların sınağı sertifikatlaşdırılması və standartlaşdırılmasının həyata keçirilməsi;
- yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulun ilkin istehsal dövrü, yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnologiyanın tətbiqi zamanı innovasiya layihəsinin normativ özünüödəmə müddətinin əldə edilməsinədək olan dövrü;
- innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi (innovasiya proqramlarına və layihələrinə investisiyaların həyata keçirilməsi də daxil olmaqla);
- innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan digər işlər.

Innovasiya siyasətinin reallaşdırılmasının başlıca üsulları aşağıdakılardır:

- İnnovasiya sferasında pozitiv dəyişikliklər üçün institusional və hüquqi şəraitin formalaşdırılması. Mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi və elmtutumlu məhsul növləri istehsalının miqyasları əsasən iqtisadiyyatın konkret sahəsində innovasiya fəaliyyətinin və biznesin yeni mütərəqqi formalarının inkişafını təmin edən institusional dəyişikliklərlə müəyyən olunur. İlk növbədə innovasiya fəaliyyəti və dövlət innovasiya siyasətinin hüquqi bazası işlənib hazırlanmalı, habelə ölkədə intellektual mülkiyyət bazarının formalaşması və inkişafı, intellektual elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrini təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilməlidir;
- Elmtutumlu, yüksək texnologiyalı istehsallara vəsait yönəldən investorların, habelə müxtəlif mülkiyyət formalı təşkilatların yeniliklərin mənimsənilməsi dövründə müəyyən vergi güzəştləri, dövlət təminatları, güzəştli kreditlər, iri lahiyələrdə dövlətin payçı kimi iştirakı və s. kimi vasitələrlə tətbiqi yolu ilə dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və stimullaşdırılması;

- Mülkiyyət formasından və maliyyələşdirmə növündən asılı olmayaraq bütün subyektlərin innovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılması məqsədilə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi. Söhbət yeniliklərin tətbiqinin maliyyələşdirilməsi üçün müəssisə və təşkilatların imkanlarının genişləndirilməsindən gedir. Bunun üçün müəssisə və təşkilatların mənfəətinin yeniliklərin tətbiqinə yönəldilən hissəsinin vergidən azad edilməsi, investisiya vergi krediti mexanizminin tətbiqi, amortizasiya siyasətinin bu məqsədlərə uyğun qurulması (sürətləndirilmiş amortizasiya üsullarının tətbiqi) və s. kimi vasitələrdən istifadə edilir;
- İnnovasiya fəaliyyətinin xarici-iqtisadi siyasət vasitəsi ilə dəstəklənməsi. Burada xarici ortaqların iştirakı ilə elmtutumlu məhsulların istehsalı üzrə birgə müəssisələrin yaradılması, yerli istehsalçıların elmtutumlu və yüksək texnologiyalı məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin tarif və qeyri-tarif üsullarla tənzimlənməsi, yerli ixtira, kəşf və başqa yeniliklərin tətbiqinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, xaricdə yerli innovasiyaların reklamının təşkili, sərgi-yarmarka fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, innovasiya layihələri üzrə informasiya mübadiləsi üçün ölkənin beynəlxalq informasiya sistemlərinə qoşulması və s. nəzərdə tutulur;
- Xarici kredit xəttlərində innovasiya infrastrukturunun inkişafı üçün kvotanın təmin edilməsi, yüksək səmərəli innovasiya layihələrinin reallaşdırılması üçün dövlət təminatı ilə avadanlığın alınması, habelə ən yeni məhsulların istehsalının mənimsənilməsi üçün yüksək səmərəli texnologiyalara və nou-hauya lisenziyaların əldə edilməsi;
- ümummilli əhəmiyyətə malik, lakin özəl investorlar üçün cəlbedici olmayan innovasiya proqramları və layihələrinin reallaşdırılmasına birbaşa dövlət investisiyalarının ayrılması;
- innovasiya fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış məhsulların alınmasına dövlət sifarişi sisteminin tətbiqi;

- dövlətə məxsus əmlak və intellektual mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüquqlarının innovasiya fəaliyyəti subyektlərinə təqdim edilməsi və s.
- Qeyd edilən bu üsullar hər bir konkret dövrdə bazar konyukturunun və innovasiya siyasəti və proqramlarının məzmunun dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla istifadə olunur.

İndiki mərhələdə dövlət innovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- innovasiya fəaliyyəti, onun stimullaşdırılması mexanizmləri, institusional dəyişikliklər sistemi, innovasiya sferasında intellektual mülkiyyətin qorunması və onun təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsinin normativ-hüquqi təminatının işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin, istehsalın inkişafının, elmtutumlu məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin və ixracının yüksəldilməsinin kompleks dəstəklənməsi sisteminin yaradılması;
- innovasiya prosesinin infrastrukturunun inkişafı: informasiya təminatı sistemi; ekspertiza sistemi; maliyyə-iqtisadi sistem; istehsal-texnoloji yardım; sertifikatlaşdırma və işləmələrin hərəkəti sistemi; kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması sistemi və s.
- xüsusilə əlverişli şərtlər təmin etməklə kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi;
- innovasiya layihələri və proqramlarının seçilməsinin müsabiqə sisteminin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi;
- iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində ciddi dəyişikliklərə imkan verəcək kritik texnologiyaların reallaşdırılması.

Təklif olunan istiqamətlərdən göründüyü kimi, əslində indiki mərhələdə ölkədə milli innovasiya sisteminin formalaşdırılmasının əsasları qoyulur və gələcək geniş miqyaslı innovasiya proseslərinin zəminləri hazırlanır. Bununla yanaşı, innovasiyalı inkişafa nail olmaq istəyən hər bir ölkə, ilk növbədə, təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsini və informasiyanın toplanması və səmərəli emal edilməsi sisteminin

yaradılmasını diqqət mərkəzinə çəkməlidir. Çünki məhz "insan kapitalı"da və texnologiyalarda "oturulmuş" biliklər müasir dövrdə məhsuldarlığın və iqtisadi artımın mühərriki hesab olunur.

3.3. Sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində “dövlət-sahibkarlıq” əməkdaşlığının genişləndirilməsi istiqamətləri

Sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində “dövlət-sahibkarlıq” əməkdaşlığının genişləndirilməsi ölkə iqtisadiyyatının bir çox beynəlxalq indeksasiyalarında və reytinglərində uğurlu nəticələr əldə etməsi ilə bilavasitə nəticələnə bilər. Belə ki, Qlobal Rəqabətlik indeksi, Biznes Etmək asanlığı reytingi, İqtisadi azadlıq reytingi, İnsan İnkişafı reytingi, Həyat Keyfiyyəti reytingi, Həyat Bahalılığı reytingi və digər indekslər və reytinglərdə ölkə iqtisadiyyatının öz mövqeyini yaxşılaşdırılması bir çox investisiyaların və kreditlərin ölkə iqtisadiyyatına və başlıca olaraq sənaye sahəsinə cəlb edilməsi mümkündür.

Ölkələrin Rəqabətlik Reytingi Dünya İqtisadi Forumu (World Economic Forum) tərəfindən hər il yayınlanan «Qlobal Rəqabətlik Hesabatı» (The Global Competitiveness Report) çərçivəsində hazırlanan Qlobal Rəqabətlik İndeksində (Global Competitiveness Index) əsaslanır. Bu indeks özündə bir çox əhəmiyyətli informasiyanı daşıyır. Qlobal Rəqabətlik İndeksi ölkə iqtisadiyyatlarının əsas müqayisəli üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının müəyyən edilməsinə imkan verən 12 meyar - «institutlar» (institutions), «infrastruktur» (infrastructure), «makroiqtisadi mühit» (macroeconomic environment), «sağlamlıq və ibtidai təhsil» (health and primary education), «ali təhsil və peşə təhsili» (higher education and training), «əmtəə bazarının səmərəliliyi» (goods market efficiency), «əmək bazarının səmərəliliyi» (labor market efficiency), «maliyyə bazarının inkişafı» (financial market development), «texnoloji hazırlıq» (technological readiness), «bazarın miqyası» (market size), «biznesin inkişafı» (business sophistication), «innovasiya» (innovation) və hər meyar üzrə alt indekslər əsasında tərtib edilir.

Ölkələrin Biznes Etmək Asanlığı Reytingi (Ease of Doing Business) Dünya Bankı (The World Bank) tərəfindən hər il yayınlanan “Biznes Etmək Hesabatı” (Doing Business Report) çərçivəsində tərtib edilir.

Ölkələrin İqtisadi Azadlıq Reytingi (Ranking of Index of Economic Freedom) «The Wall Street Journal» və Vaşinqtonun 1 nömrəli düşünmə mərkəzi hesab olunan «The Heritage Foundation» tərəfindən hər il birgə yayınlanan «İqtisadi Azadlıq İndeksi» (Index of Economic Freedom) adlı hesabatla dünya ictimaiyyətinə təqdim olunur. Bu tipli ikinci hesabat Kanadanın «Fraser Institute» adlı düşünmə mərkəzi tərəfindən yayınlanıb.

Ölkələrin İnsan İnkişafı reytingi (Human Development Index Ranking) Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnkişaf Proqramının (UNDP) hər il nəşr etdiyi “İnsan İnkişafı Hesabatı” (Human Development Report) çərçivəsində tərtib edilən İnsan İnkişafı İndeksinə (HDI- Human Development Index) əsaslanır.

İqtisadçı Kəşfiyyat Birliyi (Economist Intelligence Unit) tərəfindən tərtib edilən Həyat Keyfiyyəti İndeksi (Quality - of - Life Index) subyektiv həyat məmnuniyyəti araşdırmalarının nəticələrini ölkələrin həyat keyfiyyətinin obyektiv determinantları ilə birləşdirən nadir metodologiyaya əsaslanır. Subyektiv həyat məmnuniyyəti araşdırmaları həyat məmnuniyyətinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə əhali arasında keçirilən sorğulardan ibarətdir.

Dünyada ölkələr üzrə həyat bahalılığının səviyyəsi müxtəlif qurumlar tərəfindən ölçülür ki, bunlardan biri də konsaltinq, autsorsinq və investisiya xidmətləri göstərən «Mercer» şirkətidir. 20 minə yaxın əməkdaşı ilə dünyanın 180-dan çox şəhəri və 40-dan çox ölkəsindən müştərilərə xidmət göstərən şirkət, sifarişçilərin istəyi ilə bəzi sahələr üzrə araşdırmalar da aparır ki, bunlardan biri də hər il yayınlanan «Həyat Bahalılığı Araşdırması»dır (Cost of Living Survey).

Postsovet Azərbaycanında sahibkarlıq çox məhdud dairədə də olsa inkişaf etmişdi. Digər tərəfdən, Azərbaycanın qədim dövrlərdən başlayaraq XX əsrin ilk iki onilliyinə qədər inkişaf etmiş zəngin sahibkarlıq ənənələri olmuşdur. Ölkənin sahib

olduğu zəngin təbii sərvətlər həm xarici iş adamlarının Azərbaycana gəlməsinə, həm də yerli sahibkarların bu istiqamətdə fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açmışdır.

Neftlə zəngin olan ölkəmiz hələ XIX əsrdən neftin hasilatı və satışı üzrə bir çox nüfuzlu və tanınmış sahibkarlar yetişdirmişdi. Azərbaycanın, Bakının neft milyonçuları kimi dünyada böyük nüfuz qazanan bu insanlar ölkəmizin neft sənayesinin inkişafına, buradan əldə etdikləri gəlirlərlə milli iqtisadiyyatın inkişafına misilsiz töhfələr vermişlər.

Bazar iqtisadiyyatının əsas mexanizmi olan sahibkarlığın inkişafı müəyyən iqtisadi, sosial-mədəni, təşkilat-texniki, fiziki, coğrafi şərait və mühitlə sıx bağlıdır. Aydın məsələdir ki, iqtisadi şəraitə siyasi vəziyyət xüsusi təsir göstərir. İqtisadiyyatın idarə edilməsi yolları əksər hallarda hakimiyyətdə olan hökumətin siyasi məqsəd və tapşırıqlarının nəticəsidir.

İqtisadi və dövlət idarəetmə aparatında aparılan struktur islahatları ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən sahibkarlıq sektorunun inkişafına güclü təkan vermişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 aprel 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yaradılması sahibkarlığın inkişafına dövlət köməyi və onun dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin vahid qurumda birləşdirilməsinin və idarə edilməsinin əsasını qoymuş və sahibkarlığın inkişafını ümumi iqtisadi inkişafın tərkib hissəsinə çevirmişdir. Bu illər ərzində sahibkarlığın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın hüquqi bazası dünya təcrübəsinə uyğun olaraq təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şəraitin yaradılması, sahibkarlığa təminat verilməsi, rəqabət mexanizminin formalaşması və inkişafı, həmçinin rəqabətin qorunması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Sahibkarlığın inkişafının zəruri hüquqi mühitinin formalaşdırılması istiqamətində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər qanunvericilik aktları sahibkarlığın bir sistem halında hüquqi bazasını təşkil etmişdir.

Müasir sahibkarlığın əsas problemi onun təşkilatı-təsərrüfat mexanizminin yaradılmasıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilatı-təsərrüfat mexanizmi dedikdə, təsərrüfatın sahibkarlıq üsulu ilə aparılması, elmi əsaslandırılmış iqtisadi metod və vasitələr sistemi ilə təsərrüfatın təkrar istehsalının təşkili nəzərdə tutulur.

Sahibkarlığın təşkilatı-təsərrüfat mexanizmi, üzvi surətdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki blokdan ibarətdir.

Bunlardan biri bazar-rəqabət sistemidir. Bu makro-mezo-mikro səviyyələrdə sahibkarlıq tipində təkrar istehsalın özünü təşkil etmə və özünüidarəetmə sistemidir. İkincisi, isə iqtisadi qanunlara o, jümlədən sahibkarlıq və bazar qanunlarına adekvat olan dövlət tənzimlənməsi sistemidir.

Sahibkarlığın bütün formaları, xüsusilə də onun formalaşması prosesi təşkilatı-təsərrüfat mexanizminin hər iki blokda effektiv fəaliyyəti vacibdir. Bu zaman sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin rəşional formalaşmasının konseptual əsaslarının aşkarlanması mühümdür. İnkişaf etmiş sahibkarlıq dünyasında ümumi formada qəbul edilmişdir ki, bu və ya digər formada, səviyyədə dövlət tənzimlənməsi sosial bazar iqtisadiyyatının qanununa uyğunluğudur.

Sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi özündə iqtisadi, sosial, təşkilatı, hüquqi və siyasi təminatlar sistemini ehtiva edir ki, bunlar müasir sahibkarlıq mühitinin formalaşmasına, onların dəyanətli inkişafına şərait yaradırlar. Bu zaman dövlət sahibkarlığın formalaşması prosesində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

Birincisi – dövlət iqtisadiyyatın bütün sahələrində fəaliyyət göstərə bilən, innovasiya riski ilə bağlı olan imkanları reallaşdıran bəjarıqlı müasir sahibkarlıq subyektini formalaşdırmalıdır. Bunun üçün dövlət kifayət qədər müxtəlif imkana və vasitələrə malikdir. Dövlət sahibkarlığı iqtisadi azadlıqla təmin edir, iqtisadi məkanda hamı üçün eyni «oyun qaydalarını» tətbiq edir, sahibkarlığın stimullaşdırılması mexanizmini formalaşdırır, habelə vergiqoyma, kredit, sığorta və s. elmi əsaslandırılmış tənzimləmə sistemindən, istifadə edir. Sahibkarlıq təhsilinin formalaşması, onların hazırlığı və yenidən ixtisaslaşmasının təşkili də dövlətə məxsusdur.

İkincisi – dövlət rəqabət mühitini formalaşdırmalıdır. Bu mühit həqiqi iqtisadi yarışmanı əks etdirməli, elm və texnikanın nailiyyətlərinə əsaslanan texnologiyaların, innovasiyaların tətbiqi ilə sahibkarların birinin digərinə nisbətən üstünlüyünü göstərməlidir. Həmin mühitdə sahibkarlıq riski, səmərəli özəlləşdirmə, antiinhisar siyasətinin effektiv mexanizmi, yerli sahibkarların xarici iş adamlarının rəqabətinə dözmək, tab gətirmək üçün proteksionizm qanunundan istifadə olunması öz əksini tapmalıdır.

Üçüncüsü – innovasiya əsasında yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edilməsinə, təklifin dəyənətli artımı üçün şəraitin yaranmasına nail olunmasıdır. Bu şəraitə sahibkarlığın dəstəklənməsi və stimullaşdırıcı yardımların köməkliyi vasitəsilə nail olunur. Yeni məhsul və xidmətlərin təklifi dövlətin uyğun innovasiya siyasətinin olmasını tələb edir. Bu bütövlükdə innovasiya tsikli çərçivəsində sahibkarlıq strukturunun və sahibkarlıq strategiyasının istiqamətləri ilə əlaqələndirilməlidir. Burada söhbət təkrar istehsal sferalarının makro-mezo-mikro səviyyələrində fundamental və tətbiqi elmlərin istiqamətindən gedir.

Rəqabət qabiliyyətli yeni məhsul təklifinin formalaşması dövlət tərəfindən vergi, maliyyə-kredit, sığorta, amortizasiya siyasəti və s. vasitəsilə stimullaşdırılır. Dövlət iqtisadi siyasəti ilə, hər bir regionu rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalında, sahibkarlıq strukturunun istiqamətinin dəyişilməsində mükafatlandırma bilər. Bütün bunların hamısı sahibkarlığın inkişafına təkan verir, onların fəaliyyət dairəsini genişləndirir.

Dördüncüsü – innovasiyalı məhsula bir başa tələbatın formalaşması və stimullaşdırılmasıdır. İlk əvvəl elm tutumlu məhsula dövlət sifarişləri sisteminin hazırlanması zəruridir. Bu zaman dövlət sifarişlərinin jəmiyyətin tələbatı üçün zəruri olan elm tutumlu məhsulların istehsalı proqramı çərçivəsində formalaşdırılması nəzərə alınmalıdır. Dövlət sifarişinə daxil olan elm tutumlu məhsullara aid edilir; ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi üçün nəzərdə tutulan məhsullar, xaricdən gətirilən məhsulların rəqabətinə davam gətirmək və qiyməti aşağı salmaq məqsədi ilə dövlət

müəssisələri üçün elmi-texniki nailiyyətlər əsasında hazırlanmış avadanlıqlar istehsalı, bəzi nəzərdə tutulmamış hadisələr üçün ehtiyat məhsul istehsalı.

Beşincisi – sahibkarlığın təşkili və bazar infrastrukturunun formalaşdırılması funksiyasıdır. Hazırda dövlət kiçik biznesin infrastrukturunun yaradılması problemini müəyyən qədər dəstəkləyir və həll edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, kiçik biznesin infrastrukturu, bütünlükdə sahibkarlığın və sahibkarlıq fəaliyyətinin (kiçik, orta və iri həjmdən asılı olmayaraq) infrastrukturunun tərkib hissəsi olmalıdır.

Bu funksiyanı yerinə yetirmək üçün uyğun bazarlar sisteminin yaradılması tələb olunur- milli, regional, yerli və MDB çərçivəsində. Eyni zamanda dövlət, idarə sisteminin, firmaların, strukturların yaradılmasını dəstəkləməlidir. (informasiya-konsaltinq mərkəzləri, elmi təminat, sahibkarlıq kadrlarının hazırlanması və təhsilinin yüksəldilməsi, lizinq və marketinq xidməti, innovasiya mərkəzləri, sahibkarlar ittifaqı).

Altıncı funksiya – mövjud prosesin sosial istiqamətinin təmin edilməsidir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün sahibkarlıq strukturlarının diqqətinin nəinki iqtisadi effektin, habelə sosial effektin alınmasına istiqamətlənməsi tələb olunur. Çünki, sosial effektin sahibkarlar tərəfindən təmin olunması, birbaşa əhalinin yaşayış səviyyəsinin əsasını təşkil edir. Sahibkarlığın mahiyyətinin və rolunun düzgün qiymətləndirilməsi üçün dövlətdən təkrar istehsalın stimullaşdırılması, rəqabətin inkişaf etdirilməsi, innovasiya prosesinin tənzimlənməsi tələb olunur. Bu milli iqtisadiyyatın dinamik və dəyanətli inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi imkanlarını artırır. Burada əsas istiqamət milli sərvətin artırılması və hamının rifahının yüksəldilməsi imkanlarının genişləndirilməsi olmalıdır.

Dövlət tərəfindən bu və ya digər funksiyaların səmərəli yerinə yetirilməsi üçün müəyyən prinsiplərə əməl edilməlidir ki, bunlar da aşağıdakılar hesab olunur:

- sahibkarlığın jəmiyyətin inkişafında rolu və mahiyyətinin elmi əsaslandırılması və dərk edilməsi;
- müasir sahibkarlıqda səmərəli, rəşional proteksionizm.
- İqtisadi və sosial məqsədlərin üzvi uyğunlaşmasının təmin olunması.

- Program-məqsədli tənzimləmə.
- Elastiki differensial yanaşma.
- Dövlət dəstəyinin motivləşdirilmiş ist qaməti.
- Sahibkarlığın çoxlu formalarının mövjudluğu.
- Dövlət, regional, bələdiyyə xidmətləri arasında əməyin bölgüsü və kooperasiyası.

Qeyd edilən prinsiplərin ardıcıl və kompleks tətbiqi daha müsbət nətiyə verə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Apardığımız tədqiqatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, hal-hazırda ölkəiqtişadiyyatının sənaye sahəsinin rəqabət qabiliyyəti olduqca aşağı səviyyədədir. Məhz bu səbəbdəndir ki, yerli sənaye istehsalı məhsulları analoji idxal olunmuş sənaye istehsalı məhsullarla rəqabət apara bilməyərək bazara daxili ola bilmir və ya tutduqları bazarı itirir. Bunu nəzərə alaraq respublikamızda sənaye məhsullarının və eləcə də ümumi olaraq sənaye sahəsinin rəqabətcabiliyyətliliyinin artırılması məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduuyğun olardı:

1. Sənaye sahəsinin müasir elmi-texniki nailiyyətlərin məhsulları ilə təmin edərək istehsalın modernləşdirilməsini təmin etmək, başqa sözlə sənaye sahəsində innovasiyalaşma prosesini gücləndirmək;

2. Sənaye sahəsinə dövlət dəstəyi gücləndirilməli və prioritet istiqamət kimi daimi nəzarət altında saxlanılaraq zəruri maliyyə və idarəetmə dəstəyi ilə təmin olunmalıdır;
3. Biznesin təşkili üçün şəraitin yaradılması və bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması olduqca vacbidir;
4. Sənaye sahəsinə spesifik yanaşma tərzini və nəticə etibarı ilə sənaye sahəsi üçün hüquqi bazanın və ümumi iqtisadi hüquqi prinsiplərin təkmilləşdirilməsi;
5. Dövlətin sənaye və rəqabət siyasəti sənədlərinin bir-birinə uyğun və identikliyi təşkil edir;
6. Sənaye istehsalı məhsulları elmi araşdırmalara əsaslanan müstəvidə daha effektiv nəticələr verdiyindən araşdırma və inkişaf xərcləri üçün vətəndaşın investisiyalarının təşkilində həm yerli, həm də xarici investorlar üçün elastik fəaliyyət mühitinin yaradılması;
7. Sənaye sahəsində fəaliyyət göstərəcəyi müəssisələrin marketinq və menecment tələbatlarının tam ödənilməsi üçün universitetlərlə və elmi araşdırmalar mərkəzləri ilə müəyyən əlaqələrin texnopark və sənaye parkları formatında təmin edilməsini təşkil etmək;

Fikrimizcə, sadalanan tədbirlərin həyata keçirilməsi sənaye müəssisələrinin həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə kömək edəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1993
2. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2011
3. Abdullayev Z., Bağirova Z.Ə, “Sənayenin mahiyyəti və təşkilinin prinsipləri”, Bakı, 2010
4. T.Ə.Hüseynov “Müəssisənin iqtisadiyyatı”, Bakı, 2005
5. T.Ə.Hüseynov “Firmanın iqtisadiyyatı”, Bakı, 2009
6. T.Ə.Hüseynov “Sənayenin iqtisadiyyatı”, Bakı, 2009
7. X.Məmmədov “Müəssisə siyasəti strategiyası və əhatə dairələri”, Bakı, 2009
8. Şəfa Əliyev, “Azərbaycanda Sənaye sahələrinin modernləşdirilməsi problemləri və perspektivləri”, Bakı, 2010

9. Т.Г.Философова, В.А.Быков, «Конкуренция Инновации Конкурентоспособность», Москва, 2012.
- 10.Е.И. Кузнецова, «Развитие конкурентных отношений и экономическая стратегия государства», Москва , 2012.
- 11.Карпов А.Л., “Конкурентное пространство предприятия и отрасли», Омск, 2011.
- 12.Овчинников В.В., «Глобальная конкуренция», Москва, 2007.
- 13.Майкл Портер, «Конкуренция», Москва, 2005.
- 14.Nick Godfrey, “Why is Competition Important for Growth and Poverty Reduction”, Global forum on international investment, 2008.
- 15.Korhan Karacaoğlu, Rekabet üstünlüğünün etkileyen unsurların yapısal eşitlik modeli ile belirlenmesi: İSO 500 büyük sanayi işletmesi örneği, Erciyes Üniversitesi ktisadi ve dari Bilimler Fakültesi Dergisi, Say: 34, Temmuz-Aralık 2009, ss.165-187
- 16.“Конкурентоспособность на распутье: направления развития российской экономики”, Майкл Портер и Кристиан Кетелс
- 17.Рой О.М., Драшкович В., Драшкович М., Йовович Р., “Знания в современной экономике: теория и практика: монография”, Омск, 2014.
- 18.Анализ риска: технология ЗАО «Индустриальный риск»,<http://al-ros.com/risk>
- 19.Разнообразие предприятий, http://www.libertarium.ru/l_lib_rich_09
- 20.А. З. Коробкин, «Экономика организации отрасли», 2013.
- 21.Харланов А.С., «Проблемы развития конкурентоспособности мировой металлургической отрасли», Монография, 2011.
- 22.Щукин В.К.,“Социально-экономические проблемы реструктуризации угольной отрасли”, 1998

Summary

In the first chapter of dissertation work contains the essence of concepts like competition and competitiveness in general and their form, and also factors and the indicators defining competitiveness of the industry sector is investigated.

In the second chapter of the work some conditions and chronological correlations are presented by the help of various charts and concepts. Analysing real cases of the general industry sector is very helpful for the getting better view about some strategies for increasing competitiveness within the industry sector of Azerbaijan.

In the third chapter there are the ways of increase of competitiveness of industry sector, its output and creation healthy environment in the country.

Резюме

Первое глава диссертационной работы содержит сущность понятий, как конкуренция и конкурентоспособность в целом и их формы, а также факторы и показатели, определяющие конкурентоспособность отрасли.

Во второй главе работы представлены некоторые условия и хронологические корреляции помощью различных схем и концепций. Анализируя реальные случаи общего отрасли является очень полезным для более хорошего представлений о некоторых стратегиях аспекта повышения конкурентоспособности в промышленном секторе Азербайджана.

В третьей главе указаны пути повышения конкурентоспособности отрасли, ее производства и создания здоровой окружающей среды в стране.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

**Müəssisənin iqtisadiyyatı kafedrasının magistrantı Niftiyev
İbrahim Müslüm oğlunun “Sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətinin
artırılması yolları” mövzusu üzrə yerinə yetirdiyi dissertasiya işinin**

R E F E R A T I

Respublikamızda müasir bazar iqtisadiyyatı prinsipləri tətbiq olunaraq həyata keçirilən islahatların nəticəsində milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində bazar

münasibətləri bərqərar olur və təsərrüfat subyektləri arasında rəqabət genişlənir. Getdikcə dinamik xarakter alan bu proses təsərrüfat subyektlərinin tərkib hissələri olduqları sahələrin, xüsusilə sənaye sahəsində texniki-funksional, iqtisadi, təşkilati və digər xüsusiyyətlərin xarakter olduğu yeni rəqabət şərtlərini labüd edir.

Sənaye sahəsinin rəqabətcəqabiliyyəti müasir şərtlər altında post-sənaye və bilik iqtisadiyyatının qarşılıqlı təsirinə məruz qalır. Müasir aksioloji aspektlər və dəyərlər nəzəriyyəsi iqtisadiyyatın “humanizasiyası”-nı qaçılmaz edib. Bu tendensiya sadəcə insan kapitalının əhəmiyyəti və qeyri-maddi aktivlərin əhəmiyyətindən bəhs etmir, eyni zamanda insanın müasir iqtisadiyyatda sadəcə əmək resursu və istehsalı faktoru kimi deyil, universal bir dəyər kimi qəbul olunmasına gətirib çıxarıb. Analoji olaraq təbiətin istehsal amili kimi dəyərləndirilməsi tendensiyası artıb. Bu baxımdan müasir iqtisadi şərtlər olduqca dinamik xarakter daşıyır. Bilik iqtisadiyyatı və post-sənaye dövrü sənaye sahəsinin də iqtisadi sistemlərdə olan yeri və rolu dəyişdirir.

Sənaye sahəsinin struktur analizi onun iştirakçıları olan müəssisələrin gələcək strategiyalarını formalaşdırmaq üçün ehtiyac duyduqları ən əsas məlumatları təqdim edir. Hər bir sahə öz növbəsində özünəməxsus xarakter daşısa da, müəyyən fərqliliklər nümayiş etdirsə də, sahənin kökündə dayanan istiqamətləndirici güclər mahiyyət etibarı ilə eynilik təşkil edir.

Sahələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, iqtisadiyyatın ümumi inkişafı və stabil inkişafın əsas təminatçısıdır. Bunun əksinə zəif rəqabətcəqabiliyyətlilik ölkənin həm daxili, həm regional, həm də beynəlxalq müstəvidə bazar mövqeyinin itirilməsinə, hətta itirilməsinə səbəb ola bilər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşması və onun dünya təsərrüfatı sistemində səmərəli inteqrasiya olunması, hər şeydən əvvəl, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə də sənaye sahələrinin rəqabətcəqabiliyyətliliyinin təmin olunması nəzərdə tutulur.

Rəqabətcəqabiliyyətliliyi artırmaq üçün görülən tədbirlərdə, innovasiya proseslərinin tənzimlənməsini sadəcə obyekt və subyekt miqyasında deyil, proseslər miqyasında icra etmək lazımdır. Bu struktur-istehsal aspektlərinə sistemli yanaşmanı

tələb edir. Bundan əlavə beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin davamlılığını təmin etmək üçün innovasiya sistemlərinin müstəqil formasının təşkilini stimullaşdırmaq və əlavə olaraq sənaye parklarının perspektiv inkişafını təmin etməkdir.

Magistrant: **İ.M.Niftiyev**

Elmi rəhbər: **dos. A.S.Mehtiyev**